

અનુક્રમણિકા

૧. પ્રજ્ઞા પુરાણ કથાનો ઉદ્દેશ્ય	૧	૯. પરિવાર નિર્માણ :	
૨. આત્મવિશ્વાસની સાધના	૨	પ્રજ્ઞાપુરાણમાં કુટુંબઘડતર	૨૭
૩. એ પ્રેરક હાસ્ય (મલકાટ)	૩	૧૦. સમાજ નિર્માણ :	
૪. અમાપ શક્તિઓના ભંડાર જેવા આપણા મનને ઓળખો	૫	પ્રજ્ઞાપુરાણમાં સમાજ-નિર્માણ	૩૧
૫. સિદ્ધિદાયક ગાયત્રી મહાશક્તિની (પ્રાણાયામ નિરૂપણ) પ્રાણાકર્ષમ સાધના	૮	૧૧. આસ્તિકતા નિર્માણ :	
૬. પરમપૂજ્ય ગુરુદેવની અમૃતવાણી	૧૪	પ્રજ્ઞાપુરાણમાં આસ્તિકતા	૩૬
૭. પ્રજ્ઞાપુરાણ : એક પરિચય	૨૦	૧૨. સત્ત્વવૃત્તિ સંવર્ધન :	
૮. વ્યક્તિ નિર્માણ :		પ્રજ્ઞાપુરાણમાં સત્ત્વવૃત્તિ-સંવર્ધન	૪૨
પ્રજ્ઞાપુરાણમાં વ્યક્તિ નિર્માણ	૨૩	૧૩. આત્મીય અનુરોધ	૪૭
		૧૪. યુગ નિર્માણ સમાચાર	૪૮

વાચકમિત્રોને અનુરોધ

અમારા આત્મીય વાચકબંધુઓને 'યુગ શક્તિ ગાયત્રી' માસિક પત્રિકા બહુ પસંદ પડી છે, એની બે સાબિતીઓ છે. એની સતત વધતી જતી સભ્યસંખ્યા અને પત્રિકા વાંચીને તેમાં સૂચવ્યા મુજબ કાર્ય કરી રહેલા હજારો પરિજનોના સ્નેહસમર પત્રો. આશા છે કે આ પત્રિકા આપને પણ દેશ, સમાજ અને સંસ્કૃતિ માટે સતત કાંઈક કરતા રહેવાની પ્રેરણા આપતી હશે અને પૂજ્યવરના વિચારક્રાંતિ અભિયાનને સફળ બનાવવા માટે, કાંઈક કરી છૂટવા માટે મજબૂર (વિવશ) કરતી હશે. એ પ્રેરણાથી જ અંબાઈ જઈને તમે મિશનનું કોઈને કોઈ કાર્ય જરૂર કરતા જ હશો. જ્ઞાનના જે પ્રકાશપૂર્ણ તમારા જીવનને ધન્ય બનાવ્યું છે, તે પ્રકાશ અન્ય લોકોને પણ મળે, એવું તમે ઈચ્છતા હો તો, તમને આ પત્રિકાના ઓછામાં ઓછા દસ નવા સભ્યો જરૂર બનાવવા માટે અમારો નમ્ર અનુરોધ છે. વધુ તમારી શક્તિ, શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ઉપર આધારિત છે. વાર્ષિક સભ્યોને આજીવન સભ્ય બનાવવાના પ્રયત્નો કરો. જૂના સભ્યોને નવા વર્ષનું લવાજમ ભરવાનું યાદ કરાવો.

પાછલા કેટલાક દિવસોથી કાગળ, સાહી તેમજ અન્ય મશીનરી વસ્તુઓ ખૂબ જ મોંઘી થઈ ગઈ છે. અત્યારે પત્રિકાનું લવાજમ છે તે મોંઘવારીના ક્રમે ઓછું છે પરંતુ પૂ. ગુરુદેવની વાણી યુગ શક્તિ ગાયત્રી પત્રિકા માધ્યમથી ઘર-ઘર પહોંચે એવી ભાવનાથી આગામી વર્ષનું લવાજમ નહીં વધારવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે. અમારા પ્રિય પરિજનો પત્રિકાની ગ્રાહક સંખ્યામાં વધારો કરી અમારો સહયોગ કરશે એવી પૂર્ણ અપેક્ષા છે.

-પં. લીલાવત સર્વ

ॐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગોદેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ।

યુગ શક્તિ ગાયત્રી

: સંસ્થાપક/સંરક્ષક :

વેદમૂર્તિ, તપોનિષ્ઠ યુગદંષ્ટા
પં. શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય
અને
માતા ભગવતી દેવી શર્મા

: સંપાદક :

પં. લીલાપત શર્મા

: કાર્યાલય :

ગાયત્રી તપોભૂમિ,
મથુરા - ૨૮૧ ૦૦૩

: ટેલિફોન :

(૦૫૬૫) ૪૦૪૦૦૦, ૪૦૪૦૧૫

વાર્ષિક લવાજમ : ૪૫ રૂપિયા
આજીવન લવાજમ : ૫૦૦ રૂપિયા
વિદેશનું લવાજમ
વાર્ષિક : ૧૦ પાઉન્ડ/૧૫ ડૉલર/
૪૦૦ રૂપિયા
આજીવન : ૧૦૦ પાઉન્ડ /
૧૫૦ ડૉલર / ૪૫૦૦ રૂપિયા
વર્ષ - ૨૯ અંક - ૧૧
નવેમ્બર - ૧૯૯૮

પ્રજ્ઞા પુરાણ કથાનો ઉદ્દેશ્ય

યુગ સંઘિની વેળામાં વ્યક્તિ, પરિવાર અને સમાજના નવનિર્માણની મોટી આવશ્યકતા છે. તેના માટે જનમાનસને સુધારવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. ચિંતન અને ચરિત્રમાં ઉચ્ચતાનો સમાવેશ કરવા માટે જે લોકશિક્ષણની જરૂર છે, તેના માટે મહામાનવોના ચરિત્રના ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરવાથી સર્વસાધારણને એ સમજાવી શકાય છે કે આદર્શવાદિતા ન તો કઠિન છે, ન નુકશાનની. તેને થોડુંક સાહસ અપનાવી જીવનમાં અપનાવતા ઉપલબ્ધિઓથી લાભશાળી થઈ શકાય છે.

ઉપરોક્ત બધા પ્રયોજનોની એક સાથે પૂર્તિ માટે પ્રજ્ઞા પુરાણ કથાને ખૂબ સામયિક, સરળ અને ઈચ્છનીય પ્રતિકૂળ ઉત્પન્ન કરી શકવામાં સમર્થ સમજી શકાય છે, તેમાં દેવ સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ તથા ગૌરવ સમજવાનો-સમજાવવાનો અવસર મળે છે. પોતાના સમયની આવશ્યકતાઓનું જેવું નિરાકરણ, નિર્ધારણ પ્રજ્ઞા પુરાણમાં થયું છે તેવું બીજે ક્યાંય દેખાતું નથી. આ પ્રકાશને ઘેર-ઘેર, જન-જન સુધી પહોંચાડી આપણે જન-જાગરણની આવશ્યકતા પૂર્ણ કરવાનું પુણ્ય પણ અર્જિત કરવું જોઈએ.

-પં. શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય

આત્મવિશ્વાસની સાધના

સંસારસાગરનાં મોજાંઓમાં જીવનને ઉન્મુક્ત રીતે વહેવા દો. ક્યારેક મોજાં તમારી ઉપર છવાઈ જશે, તો ક્યારેક તમે મોજાં ઉપર સવાર હશો. પરંતુ તમારામાં; સમુદ્રના ખોળામાં તેના મોજાંઓ સાથે રમવાની હિંમત એટલે કે આત્મવિશ્વાસ જાગૃત થશે. જે માણસ એકલા પડી જવાની કે ડૂબી જવાની બીકે પાણીમાં ઊતરતો જ નથી, જે માણસ — શું કરું? કેવી રીતે કરું? હું ધ્યેય સુધી શી રીતે પહોંચી શકીશ? — આવા વિચારો કરે રાખે છે તે કશું જ કરી શકતો નથી. તેનો વિશ્વાસ હણાઈ જાય છે. કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆત પહેલાં જેના સંકલ્પો અધકચરા હોય છે, જે શંકાકુશંકાથી ઘેરાયેલા હોય છે, તેઓ કોઈ મહાન કાર્ય કરી શકતા નથી અને કશું કરવા જાય તો પણ તેમાં નિષ્ફળ જ નીવડે છે; તેથી તેમનો રહ્યોસહ્યો વિશ્વાસ પણ તૂટી જાય છે.

આત્મવિશ્વાસની જ્યોત પ્રગટાવવા માટે તમને જે પણ કાર્ય તમારા હિતનું લાગે, તેમાં પૂરા સંકલ્પબળથી પરોવાઈ જાવ. તમને જે કામ સારું લાગતું હોય તેને તમારા જીવનનું અભિન્ન અંગ બનાવી લો. તેનાથી તમારો વિશ્વાસ સુદૃઢ થશે. પરંતુ આ માર્ગે ચાલવામાં સફળતા-નિષ્ફળતાને કારણે પોતાની સ્થિરતા ગુમાવી બેસવાનો એક મોટો ભય રહેલો છે. તેને માટે તમારે સફળતા-નિષ્ફળતાને ગૌણ માનીને માત્ર કાર્યને જ મુખ્ય ગણી લેવું જરૂરી છે. કર્મની આવી સતત સાધના કરતા રહેવાથી જ તમારામાં વિશ્વાસનું અખૂટ ઝરણું ફૂટી નીકળશે. પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માનનારા કે પોતાના મહત્વને જાણનારા લોકોને દુનિયા પણ માર્ગ કરી આપે છે. કોઈ મહાન ઉદ્દેશ્ય પાર પાડવા માટે જ તમને આ ધરતી ઉપર મોકલવામાં આવ્યા છે એવી ભાવના તમારા હૃદયમાં ઠાંસીને ભરી દો. તમે એ કામ અવશ્ય કરવાના જ છો, આવો વિશ્વાસ કેળવો. આ મહાન વિશ્વાસ કે શ્રદ્ધાના બળે જ તમે એક

મહત્વપૂર્ણ વ્યક્તિ બની જશો. આવા જ કોઈ મહાન આદર્શને કે અભિયાનને તમારી શ્રદ્ધાનો આધાર બનાવી લો. આવી બળવત્તર શ્રદ્ધા તમારા વિશ્વાસને સુદૃઢ બનાવશે. જેમના જીવનમાં, કોઈ આદર્શ નથી હોતો, જેમને કોઈ શ્રદ્ધાનો આધાર નથી હોતો, તેમનો વિશ્વાસ મરી જાય છે.

તમારી ઉપર સમાજની, દુનિયાની, કુટુંબની, પડોશની કે રાષ્ટ્રની; ગમે તે જવાબદારી આવી પડે તો તેને તમે હસતાં મોંઢે સ્વીકારી લો. જવાબદારી ઉપાડી લેવાનો સંકલ્પ માત્ર જ વિશ્વાસની સાધનાનું ઘણુંખરું કામ પૂરું કરી દે છે. દુનિયામાં, તમે ના કરી શકો એવું એક પણ કાર્ય નથી, એ ખાસ યાદ રાખો. તો પછી જવાબદારીઓથી ભાગવાનું શું કામ? તેમાં ખચકાટ શાનો? એટલા માટે જવાબદારીઓ નિભાવવાનું શીખો. કાર્ય કરવાથી જ તમને તમારી કાર્યક્ષમતા તમારી શક્તિઓ ઉપર વિશ્વાસ જાગે છે.

લોકોની ટીકાથી સહેજ પણ ડગ્યા વગર, કાર્ય કરતા રહેવાથી અને નીડરપણે પોતાના આદર્શોનો અમલ કરતા રહેવાથી તમારી શોભા વધે છે. તમારી કલ્પનાઓના પડદા ઉપર જીવનનું આશાભર્યું રંગીન ચિત્ર ઉપસાવો. આત્મવિશ્વાસની સાધના કરવાથી સૃષ્ટિનો વૈભવ તો મળે જ છે, ઉપરાંત સર્જનહારનો પ્રેમ પણ પામી શકાય છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખો.

સમાજવાદ અત્યંત શુદ્ધ વસ્તુ છે, તેને પહોંચવાનાં સાધન પણ શુદ્ધ જ હોવાં જોઈએ. ગંદા સાધનથી ગંદું સાધ્ય થવાનું — તેથી રાજાને મારીને રાજા-પ્રજા સૈરખાં ન જ થાય. માલિકને મારીને મજૂર માલિક નહિ બને. આમ બધાને વિશે ઘટાવી શકાય.

એ પ્રેરક હાસ્ય (મલકાટ)

એ એક પ્રાધ્યાપક હતા. તેમનું નામ પ્રફુલ્લ હતું. કોઈએ તેમને નિરાશ, ઉદાસ કે દુઃખી જોયા નથી. તેમના હોઠ ઉપર હંમેશાં મંદમીઠું સ્મિત ફરકતું દેખાતું. આ સ્મિત જ તેમના નામને સાર્થક અને ખરું સાબિત કરતું હતું. કોઈ આટલાં બધાં દુઃખોને હૃદયમાં શી રીતે છુપાવી રાખે છે તે સમજી શકાતું નહોતું.

વર્ષો પહેલાં જગદીશચંદ્રે તેમને પહેલી વાર જોયા હતા, ત્યારથી તેમને પોતાના પ્રેરણાસ્ત્રોત માની લીધા હતા, તેઓ તેમની માતા સાથે પાસેના મકાનમાં ભાડે રહેતા હતા. તેઓ પ્રેસીડેન્સી કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક હતા. જગદીશ, પ્રાધ્યાપક પ્રફુલ્લરાયને 'પ્રફુલ્લદા' કહીને બોલાવતો હતો. તેને 'પ્રફુલ્લદા' બધા કામમાં નિપુણ લાગતા હતા. તેઓ તબલાં, તંબૂરો અને વાયોલિન સાડું વગાડી જાણતા હતા. તેઓ ખૂબ સુંદર અને જીવંત લાગે તેવાં ચિત્રો પણ બનાવતા હતા અને સૌથી મોટી વાત તો એ કે - તેઓ ખૂબ સારી કવિતાઓ લખતા હતા. એ જમાનાની બાંગ્લા અને અંગ્રેજી પત્રિકાઓમાં તેમનાં કાવ્યો અવાર-નવાર પ્રસિદ્ધ થતા હતા.

તેમની માતા મોટેભાગે બીમાર રહેતી હતી. એટલા માટે ઘણી વાર તેઓ પોતે જ રાંધી લેતા. રાંધવાનું કામ પણ તેમના માટે કોઈ કલા, સાધનાથી ઉતરતું નહોતું. વનસ્પતિશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપકની આવી કલાસૂઝ ખૂબ ઉત્કૃષ્ટ હતી. તેમના સંગીતનું માધુર્ય, ચિત્રકામનું સૌંદર્ય, કાવ્યોની ઋજુતા જાણે કે તેમના રાંધેલા ભોજનમાં વિવિધ રસરૂપે સમાઈ જતું હતું.

એક દિવસ વાતવાતમાં તેમની માતાએ જગદીશને કહ્યું કે, પ્રફુલ્લદાને કેન્સર છે. આ વાત જાણીને જગદીશને ખૂબ દુઃખ થયું. પહેલાં તો હંમેશાં હસતા રહેનારા પ્રફુલ્લદા અને મોત વચ્ચે આટલું ઓછું અંતર છે, એ વાત ઉપર વિશ્વાસ જ ના પડ્યો. તેઓ એ

જાણતા હોવા છતાંય હંમેશાં પ્રસન્ન રહેતા. ક્યારેય કોઈ દુઃખી માણસને જોતાં તો તરત જ તેઓ તન, મન, ધનથી તેમનું દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા.

કોલેજના અભ્યાસની ફી ભરી ના શકાતી હોય તેવા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓની ફી પ્રફુલ્લદા ભરી દેતા. તેઓ કોઈનું દુઃખ સહન કરી શકતા નહોતા. રોજ સાંજે શેરીના બધાં બાળકો એમની પાસે ભણવા આવતા. પ્રફુલ્લદા એ સૌને ખૂબ જ પ્રેમથી ભણાવતા અને એ પણ કોઈ જાતની ફી લીધા વગર જ ! તેઓ ખૂબ જીવંત માણસ હતા. તેમના સંપર્કમાં આવનારા તેમના વ્યક્તિત્વથી ખૂબ જલદી અંજાઈ જતા. કોઈ તેમનાથી નારાજ થઈ જ શકે એમ નહોતું.

એક દિવસની વાત છે, પ્રફુલ્લદા કોલેજ જઈ રહ્યા હતા. બે બાળકો કુગ્ગાથી રમતાં-રમતાં સડક પાર કરી રહ્યા હતા. તેમને સામેથી આવી રહેલી મોટરનું ધ્યાન ના રહ્યું. એકાએક પ્રફુલ્લદાનું ધ્યાન એ તરફ ગયું. પરંતુ એટલીવારમાં તો મોટર ખૂબ નજીક આવી ગઈ. તેમણે છલાંગ લગાવીને બંને બાળકોને કિનારે હસેલી દીધા. પરંતુ તેઓ પોતાની જાત ઉપર કાબૂ રાખી ના શક્યા. તેમનો પગ મોટર નીચે કચડાઈ ગયો.

કેટલાક લોકોએ તેમને હોસ્પિટલ પહોંચાડ્યા. તેમનું જીવન બચાવવા માટે તેમનો એક પગ કાપી નાખવો જરૂરી હતો. તેથી ડોક્ટરોએ તેમનો એક પગ કાપી નાખ્યો.

જ્યારે આ બનાવની ખબર પડી, ત્યારે જગદીશ દોડાદોડ હોસ્પિટલ પહોંચ્યો. તેણે પ્રફુલ્લદાના મોંઢા ઉપર દુઃખની નહીં, પણ સંતોષની આભા છલકતી જોઈ. પોતાનો પગ કપાઈ જવાના દુઃખ કરતાં તેમને બે બાળકો બચાવ્યાનો સંતોષ વધારે હતો. તેમના પગ રૂઝાઈ ગયા પછી તેઓ બગલઘોડીના ટેકે ચાલતા

દેખાયા. જગદીશ તો એ જોઈને રોવા લાગ્યો. પરંતુ પ્રફુલ્લદાએ તેને છાતીસરસો ચાંપીને આશ્વાસન આપ્યું. તે જેના માટે દુઃખી થતો હતો, એ જ માણસ તેને આશ્વાસન આપી રહ્યો હતો, એ જોઈને તે નવાઈ પામ્યો.

ધીમેધીમે જગદીશને પ્રફુલ્લદાની બીમારી વધતી જાય છે, એ પણ જણાવા લાગ્યું. દવાઓની હવે કોઈ અસર થતી નહોતી. જગદીશને ડર લાગતો હતો. રોગ વધતો જતો હતો. ક્યારેક-ક્યારેક તો ખાંસતાં-ખાંસતાં, ગળફામાં લોહી પણ પડતું હતું.

એક દિવસ પ્રફુલ્લદાએ જગદીશને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. જગદીશ આવ્યો ત્યારે તેમણે તેમને પોતાનું વાયોલિન આપ્યું. તેણે ના પાડી તો તેમણે કહ્યું, “રાખી લે, તને તો ખ્યાલ છે કે હવે મને એ વગાડવાનો સમય જ ક્યાં મળે છે ? અને પાછું મારે મારો કાવ્યસંગ્રહ ઉતાવળે પૂરો કરવાનો છે.” આટલું કહેતાં તો ખાંસી ઉપડતાં તેમણે પોતાની વાત પૂરી કરી.

જગદીશ પ્રફુલ્લદા પાસેથી જ વાયોલિન વગાડવાનું શીખ્યો હતો. તેણે ક્યારેય પ્રફુલ્લદાનું વેશ ઉઠાવ્યું નહોતું. તેથી તેણે વાયોલિન રાખી લીધું. ત્યાર પછી તેઓ પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ પૂરો કરવામાં લાગી ગયા.

તેઓ કાંઈક ને કાંઈક કામ કરે રાખતા. જોકે ખાંસતાં-ખાંસતાં હવે તેમને શ્વાસ ચઢી જતો હતો. એ દિવસોમાં પ્રફુલ્લદાની માતા તેમની પાસે બહુ ઓછી જતી હતી. તેમનાથી દીકરાની આવી હાલત દેખી શકાતી નહોતી. એ દરમ્યાન ઘડિયાળમાં સાંજના છ વાગ્યા. જગદીશ પાસે બેસીને કાંઈક કામ કરી રહ્યો હતો. એટલામાં અચાનક પ્રફુલ્લદા ત્રુટક અવાજે બોલ્યા, એ....ક ગ્લાસ પા....ણી તો આ....પો. જગદીશ દોડાદોડ પાણી લેવા ગયો અને પાણી લઈને આવ્યો ત્યાં સુધીમાં તો પ્રફુલ્લદા અંતિમ નિદ્રામાં સરી પડ્યા હતા.

“નહીં”. જગદીશથી ચીસ નીકળી ગઈ. હવે

કશું થઈ શકવાનું નહોતું. પરંતુ પ્રફુલ્લદાના ચહેરા ઉપર સ્મિત રેલાતું હતું, એક અપૂર્વ સ્મિત !

જગદીશની નજર તેમની છેલ્લે લખેલી લીટીઓ ઉપર પડી. લખ્યું હતું –

જીવનનાં દુઃખોથી ગભરાઈને
શાને આપણું મન કરમાવીએ ?
તડકો છાંયો હરપળ-હરઘડી
આવો, આપણે સ્મિત રેલાવીએ.

આ પંક્તિઓ જગદીશના જીવનની અમર પ્રેરણા બની ગઈ. એને આત્મસાત્ કરીને જ તેઓ વિશ્વના મહાન વૈજ્ઞાનિક ડો. જગદીશચંદ્ર બોઝ બની ગયા.

સાંસારિક પદાર્થો પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત હોય છે અને
ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત હોય છે. જેમ
આંખો એ પ્રારબ્ધ છે અને પ્રકાશ એ પુરુષાર્થ
છે – જે પ્રારબ્ધ ઉપર છોડવાનું છે તેને માટે
પુરુષાર્થ કરીએ છીએ અને જ્યાં પુરુષાર્થ
કરવાનો છે તેને પ્રારબ્ધ ઉપર છોડીએ છીએ.
આ જ ભયંકર અજ્ઞાનતા છે. જેના કારણે
દુઃખી થઈએ છીએ. જે આંખમાં આંજણ
કરવાનું છે, તેને ફાકીએ છીએ અને જે ફાકવાનું
છે તેને આંખમાં આંજીએ છીએ. જેથી આંખ
અને હોજરી બંને ગુમાવીએ છીએ.

આત્મબળ જાગૃત થશે ત્યારે બધાય દેવતાઓ
તમારી સેવા માટે તમારી પાસે હાથ જોડી ઊભા
રહેશે. તમારો દિવ્યાત્મા સર્વ-શક્તિમાન છે
તે જ્યારે પ્રકાશવા માંડશે ત્યારે સર્વ પરિસ્થિતિ
પોતાની મેળે જ પોતાનું કાર્ય કરવા લાગશે
અને દેવ અને યક્ષ-કિન્નરાદિને તમારી સેવામાં
હાજર થયા વિના છૂટકો નથી.

અમાપ શક્તિઓના લંકાર જેવા આપણા મનને ઓળખો

યોગશાસ્ત્રોમાં મનને જ બંધન અને મોક્ષનું કારણ ગણાવાયું છે. તેની ક્ષમતાનો તાગ મેળવી શકાય એમ નથી. એની સાથે સરખાવી શકાય તેટલી ઝડપે ચાલનારું કોઈ યંત્ર આજ સુધી શોધી શકાયું નથી. જો મનને સુધારીને કાબૂમાં રાખી શકાય, જો તેને નિયંત્રિત કરી શકાય તો માણસ તેનાથી હજારો માઈલ દૂર બેઠેલા બે માણસોની વાતચીત, જાણે તેઓ સાવ નજીક બેઠા હોય, એવી રીતે સાંભળી શકે છે. જાણે તેઓ એકાદ ફૂટ પણ દૂર ના હોય, એવી રીતે જોઈ શકાય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ હજારો માઈલ છેટે બેઠેલા માણસના મનની અંદર કેવા વિચારતરંગો ઊઠી રહ્યા છે, એ પણ જાણી શકાય છે. એ જ રીતે કુદરતના પેટાળમાં ચાલી રહેલી ઊંચલપાથલોને પણ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ-સમજી શકાય છે અને ભવિષ્યમાં કેવી ઘટનાઓ બનવાની છે, એ પણ જાણી શકાય છે. દિવ્યદર્શન, દૂરદર્શન કે દૂરશ્રવણ જેવી સિદ્ધિઓ અથવા ઈન્દ્રિયાતીત ક્ષમતાઓ પણ નિયંત્રિત મનની દેન જ હોય છે. યોગનું લક્ષણ જણાવતાં મહર્ષિ પતંજલિએ કહ્યું છે, “યોગશ્ચિતવૃત્તિ નિરોધઃ”. અર્થાત્ ચિત્તની વૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ રાખવાનું નામ જ યોગ છે. મનને વશ કરી લેનાર યોગસિદ્ધ પુરુષ, જે મેળવ્યા પછી દુનિયાનાં તમામ સુખસાધનો તેની આગળ તુચ્છ અથવા અસાર લાગવા માંડે, એવું અવર્ણનીય સુખ મેળવી શકે છે.

યોગકુંડલ્યોપનિષદમાં બ્રહ્માજીએ યોગવિદ્યાનો સવિસ્તર ખ્યાલ આપ્યો છે. બીજા અધ્યાયની પહેલી પાંચ ઋચાઓમાં તેમણે મનને જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન ગણાવતાં કહ્યું છે કે, મનુષ્ય કામનાઓથી ઘેરાઈને વિષયલોલુપ બને છે. વિષયવાસનામાં ઘેરાઈને કામનાઓ સંતોષાતી નથી કે ઓછી થતી નથી, પરંતુ

વધતી જ જાય છે. આમ મનની શક્તિ વપરાતી જાય છે અને માત્ર ભૌતિક કાર્યોમાં જ વેડફાતી જાય છે. એટલા માટે શુદ્ધ પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે વિષય (વાસના) અને કામના બંનેનો ત્યાગ કરીને આત્મામાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું ખૂબ જરૂરી છે. પોતાનું હિત કે કલ્યાણ સાધવા ઈચ્છનારે મનની શક્તિને વિષયવાસનાઓમાં વેડફવી ના જોઈએ અને પરમશક્તિમાં પ્રવેશ કરીને તેમાં જ સ્થિર રહેવું જોઈએ. મન વડે મનને જોઈને અને સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો, એનું નામ જ પરમપદ છે. ઉત્પત્તિ અને અસ્તિત્વનું મુખ્ય કેન્દ્ર જ મન છે. એના પછીના મંત્રોમાં મન દ્વારા ષટ્ચક્રોને કેવી રીતે ભેદી શકાય તેનું વિસ્તૃત વિધાન બતાવવામાં આવ્યું છે. એને ‘પંચકોશી સાધના’ પણ કહેવાય છે. એના અનંત લાભો છે; પણ એના પહેલાં મનને નિયંત્રિત કરવું અને એ નિયંત્રિત મનની શક્તિને આત્મામાં નિયોજિત કરવી એ ખૂબ જરૂરી છે.

માનવ મનની અદ્ભુત અને અચરજભરી શક્તિઓ ઘણી રીતે પુરવાર થઈ ચૂકી છે. મનમાં, માત્ર કલ્પનાશક્તિ વડે જ સમય અને અવકાશ ઉપર વિજય મેળવીને ચેતનને અચેતનથી જુદા પાડી શકવાની ક્ષમતા પણ રહેલી છે.

લિથુયાનિયાના રહેવાસી રૈબી એલિઝા નામના માણસ વિષે એમ કહેવાય છે કે, તે ખૂબ વિચિત્ર માનસિક ક્ષમતા ધરાવતો હતો, પરંતુ તેની ઉપર તેનું નિયંત્રણ ન હોવાને કારણે તે શક્તિ તેના જીવનમાં કશા કામમાં આવી શકી નહીં. તેણે જીવનમાં બે હજારથી વધુ પુસ્તકો માત્ર એક જ વાર વાંચીને યાદ કરી લીધા હતા. ગમે તે પુસ્તકમાંથી ગમે તે પાનું ખોલીને પૂછવાથી તે અક્ષરેઅક્ષર કડકડાટ મોઢે બોલી

જતો હતો. તેનું મગજ સતત ક્રિયાશીલ રહેતું હતું. એટલા માટે પુસ્તકાલયમાં ના હોય ત્યારે પણ તેને પોતાના હાથમાં પુસ્તક રાખવું પડતું હતું. બીજાં કાર્યોમાંથી ચિત્ત હટે કે તરત જ તે પુસ્તક વાંચવા લાગતો.

એ જ રીતે પ્રશામાં જર્મનીના રાજાની એક લાઇબ્રેરી હતી, જેના લાઇબ્રેરિયન હતાં — મૈથુરિન બેસિરે. બેસિરેની અવાજને લગતી યાદશક્તિ અદ્ભુત હતી. તે કોઈપણ માણસના શબ્દોચ્ચારને માત્ર એક જ વાર સાંભળી લીધા પછી, એની એ જ શબ્દાવલી, એની એ જ ઢબે અક્ષરસઃ બોલી જતો હતો. એક વાર તેની પરીક્ષા કરવા માટે બાર દેશોના રાજદૂતો ત્યાં ગયા, અને પોતપોતાની ભાષામાં બાર વાક્યો બોલ્યાં. તેમનાં વાક્યો પૂરાં થયા બાદ તરત જ બેસિરે એ બારેબાર ભાષાનાં બારેબાર વાક્યો બોલી બતાવ્યાં. તે એકી સાથે ઘણા માણસોના અવાજ સાંભળી શકતો અને નવાઈ તો એ છે કે તે બધાની વાત તેને અક્ષરસઃ યાદ પણ રહેતી હતી ! ફ્રાંસના પ્રસિદ્ધ રાજનીતિજ્ઞ લિઆન જેજબાટા અને ગ્રીક વિદ્વાન રિચાર્ડ પોર્સન પણ આવી જ વિલક્ષણ પ્રતિભા ધરાવતા હતા.

અમેરિકાના અલ્બામાં રાજ્યના ગાડ્સડેન નગરની પાસેના એક ગામમાં રહેતા ફેંક રેન્સ નામના દશમા ધોરણના એક વિદ્યાર્થીની વિલક્ષણ પ્રતિભાને જોઈને મોટામોટા વૈજ્ઞાનિકો પણ દંગ રહી ગયા હતા. તેની વિશેષતા એ હતી કે તે પોતાનો જોડીદાર કશું પણ બોલે કે તરત જ એક પણ પળના વિલંબ વગર હૂબહૂ એ જ શબ્દો, એ જ લઢણથી જાણે કે પેલા બીજા જોડીદારના મનમાં ઊઠતા વિચારો જેવા જ વિચારો એ જ સમયે તેના મનમાં પણ ઉદ્ભવતા હોય; એમ એની સાથે બરાબર તાલબદ્ધ રીતે બોલી બતાવતો હતો.

ઉપરની ઘટનાઓને જોતાં ભારતીય યોગદર્શન તરફ સ્વાભાવિક ધ્યાન ખેંચાય છે અને ‘મન’ નામની વ્યાપક શક્તિને એકાગ્ર કરીને નિયંત્રણમાં લાવવાથી; માણસ પોતાની જાતમાં બીજાને ચમત્કાર જેવી જણાતી આવી કેટલીયે ઈન્દ્રિયાતીત ક્ષમતાઓ વિકસાવી શકે

છે, એમ સ્વીકારવું પડે છે. બીજાના મનની વાત તાત્કાલિત જાણી લેવી — એ પણ તેનો ફાયદો છે. એનું રહસ્ય સમજાવતાં યોગ વસિષ્ઠમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠ કહે છે —

દંઢભાવનયા ચેતો યદ્યથા ભાવયત્યલમ્ ।

તતફલં તદાકારં તાવત્કાલં પ્રપશ્યતિ ॥

(૪/૨૧/૫૬-૫૭)

અર્થાત્ — હે રાજન્ ! આ મન દંઢભાવના ધારણ કરીને જેવા વિચારો કરે છે, તેને તે જ આકારમાં, તેટલા સમય પૂરતું અને તે જ પ્રકારનું ફળ મળતું હોય તેવો અનુભવ થાય છે.

ઉપરના ફકરામાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ફેંક રેન્સ નામના વિદ્યાર્થીએ ના તો કોઈ યોગાભ્યાસ કર્યો હતો કે ના તો તેને મનની એકાગ્રતાના ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઈ જ્ઞાન હતું. તેમ છતાંય તે જે કાંઈ મેળવી શક્યો હતો, તેને પૂર્વજન્મના સાધનાના સંચિત સંસ્કારો જ કહી શકાય. પરંતુ ઈ.સ. આ સદીના ૭૦મા દસકામાં તે પોતાની માનસિક એકાગ્રતા અને સ્મરણશક્તિ માટે ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતો, એ નિર્વિવાદ સત્ય છે. એકવાર કોઈ પ્રેક્ષકે કહી દીધું કે રેન્સ બોલનારના હોઠના હલનચલન ઉપરથી તેના શબ્દોનું અનુમાન કરીને તેના શબ્દો બોલે છે. જોકે તે બોલનારની એટલું બધું બરાબર સાથે જ બોલતો કે અનુમાનવાળી વાતની કલ્પના પણ શક્ય ના બને. તેમ છતાંય ત્યાર બાદ તેણે બોલનાર માણસથી મોઢું ફેરવીને બોલવાનું શરૂ કર્યું. ઈન્દ્રિયાતીત ક્ષમતાઓની કસોટી કરનારા કેટલાયે વિશેષજ્ઞો અને માનસશાસ્ત્રીઓ પણ તેની કસોટી કર્યા પછી પણ એનું રહસ્ય શોધી શક્યા નહોતા. સ્વયં ફેન્ક રેન્સ પોતે પણ પોતાની આવી દંઢ એકાગ્રતાનું કારણ જાણતો નહતો.

વશમાં લવાયેલા મનની ક્ષમતા અમર્યાદ છે. એક વખત સ્વામી વિવેકાનંદ હૈદરાબાદ ગયા હતા. ત્યાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેના વિષે એવું કહેવાતું હતું કે, તે કોણ જાણે ગમે ત્યાંથી અનેક વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી લેતો હતો. એ ઊંચા કુળનો ખ્યાતનામ વેપારી

હતો. વિવેકાનંદે તેની પાસે જઈને તેના ચમત્કારો બતાવવા કહ્યું. એ દિવસોમાં તે બીમાર હતો. તેણે એક શરત રાખી કે પહેલાં તમે મારા માથા ઉપર હાથ મૂકી દો એટલે મારી બીમારી મટી જશે અને ત્યાર પછી હું ચમત્કાર દેખાડી શકીશ. સ્વામીજીએ શરત મંજૂર રાખી.

એ માણસે પોતાના લંગોટ સિવાય બીજા બધા કપડાં કાઢી નાખ્યાં. પછી તેણે માત્ર એક ધાબળો ઓઢી લીધો. ઠંડીના દિવસો હતા અને બીજા ઘણા લોકો પણ એકઠા થઈ ગયા હતા. તે ધાબળો ઓઢીને એક ખૂણામાં બેસી ગયો.

ત્યાર બાદ તેણે કહ્યું — તમારે જે કાંઈ જોઈતું હોય તે લખી આપો. બધાએ કાંઈક ને કાંઈક લખી મોકલાવ્યું. સ્વામી વિવેકાનંદે એ પ્રદેશમાં ઉગતા જ ના હોય તેવાં ફળોના નામ લખી મોકલાવ્યાં. પરંતુ પેલા માણસે બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે ધાબળામાંથી પોતાના વજન કરતાં બમણાં વજન જેટલાં સંતરા અને દ્રાક્ષનાં લૂમખાં કાઢી બતાવ્યાં. બધાએ એ ફળોનો સ્વાદ ચાખ્યો. તેણે જે ફૂલ કાઢી આપ્યા હતા. તે બધા ઉત્તમ પૂરેપૂરા ખીલેલાં ફૂલો હતાં. તેની પાંખડીઓ ઉપર ઝાકળનાં બિંદુઓ છવાયેલાં હતાં. કોઈપણ ફૂલ ખંડિત કે કરમાયેલું નહોતું.

સ્વામી વિવેકાનંદે આ બનાવમાં સંમતિ પૂરાવતાં કહ્યું હતું, “લોકો ભલે એને જાદુ કે ચમત્કાર સમજે, પણ હું એમ નથી માનતો. આ સત્યનું જ પ્રદર્શન છે. જે વસ્તુ છે જ નહીં એની છાયા ક્યાંથી આવી શકે? એટલા માટે આ માયા નહોતી. તેઓ આગળ કહે છે કે, આપણે મનથી જે ઇચ્છીએ તે ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ, એ મનની અનંત શક્તિઓનું પ્રમાણ છે. મનની અંદર આખી સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ અને સંપત્તિ સમાયેલી છે. શરત એટલી કે આપણા મન ઉપર આપણે અધિકાર કેળવવો જોઈએ. અનિયંત્રિત મન પોતાનું અને સંસારનું અહિત જ કરે છે. હૈદરાબાદનો આ બ્રાહ્મણ મન પાસેથી ધાર્યું કામ લઈ તો શકે છે, પરંતુ જે મન પાસેથી તે કામ લે છે, તે પણ ભ્રાન્ત છે, એ તે નથી જાણતો. એટલા માટે તે ચમત્કારની દુનિયા પૂરતો જ સીમિત રહી ગયો.

પોતાની અંદર રહેલા ઈશ્વરને તે પ્રગટ કરી શક્યો નહીં.”

ઘણાખરા લોકો મેસ્મેરિઝમ કે હિપ્નોટિઝમ જેવી વિદ્યાઓ શીખીને નાના-મોટા માનસિક ચમત્કારો દેખાડતા અને લોકો ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. પરંતુ એનાથી તો તેમનું પોતાનું કે લોકોનું, એકેયનું ભલું થતું નથી. પશ્ચિમી માનસશાસ્ત્રીઓ અને ભૌતિક-વિજ્ઞાનીઓ પણ હવે તો મનની ઈન્દ્રિયાતીત ક્ષમતાઓને સ્વીકારવા લાગ્યા છે. દુનિયાના કેટલાય દેશોમાં આ વિષયમાં ઊંડાં સંશોધનો પણ થઈ રહ્યાં છે. તેઓ જેને આશ્ચર્ય અથવા અતીન્દ્રિય ક્ષમતા કે ચમત્કાર અથવા ગુપ્તવિદ્યા તરીકે ઓળખાવે છે; તેને ભારતીય ઋષિઓએ અને યોગીઓએ મનની અમાપ શક્તિનો નાનોસરખો ચમત્કાર ગણાવેલ છે. એ આકર્ષક તો લાગે છે, પરંતુ આત્મકલ્યાણમાં અવરોધરૂપ છે. મનોનિગ્રહ અને એકાગ્રતાનો ઉદ્દેશ્ય આત્માનું વેધન કરવાનો છે; જે સિદ્ધ કરીને માણસ જીવનથી મુક્ત થઈને સ્વર્ગનો અધિકારી બને છે.

શ્રી રામેશ્વરે તાપનીયોપનિષદમાં મનોમય શક્તિનું વિવેચન કરતાં કહેલું છે કે, ભ્રમરો અને નાકનું જ્યાં સંધિસ્થાન છે, એ સ્વર્ગ અને એનાથી પણ ઉચ્ચ કક્ષાના પરમધામનું કેન્દ્ર છે. તે અવિમુક્ત છે. બ્રહ્મજ્ઞાની લોકો સંધ્યાના સ્વરૂપે આ સંધિસ્થાનની જ સાધના કરે છે. અવ્યક્ત બ્રહ્મ આ અવિમુક્ત ક્ષેત્ર આધિભૌતિક સ્થાનમાં બિરાજે છે. ભ્રમરો અને નાકનું સંધિસ્થાન એ જ આધ્યાત્મિક કાશી છે. અહીં જ મનનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે. આવું જાણનારો સાધક જ સાચો જ્ઞાની બનીને સાચા જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપી શકે છે. આ જ સૌથી મોટું તીર્થ છે, એ જ દેવરૂતાઓ માટે પણ પવિત્ર છે અને એ જ પરમાત્માપ્રાપ્તિનું સ્થળ છે. અહીંથી જ્યારે પ્રાણીની પ્રાણચેતના મુક્ત થાય છે, ત્યારે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. મનોમય શક્તિની આવી સાધના જ સાચા અર્થમાં ઇષ્ટ પણ છે અને મુક્તિદાયક પણ છે.

સિદ્ધિદાયક ગાયત્રી મહાશક્તિની (પ્રાણાયામ નિરૂપણ) પ્રાણાકર્ષક સાધના

ઋષિમુનિઓએ ગાયત્રી મહામંત્રનું વર્ણન કરતાં તેને 'તારક મંત્ર' ગણાવ્યો છે અને કહ્યું છે કે એને શરણે જનાર કોઈને પણ ભવબંધનમાંથી, ભવસાગરમાંથી કે નરકમાંથી ઉગરવામાં વાર નહીં લાગે. આ મહાશક્તિ તેને ડૂબતાં બચાવી લેશે અને તેને પાર ઉતારવાની ગોઠવણ કરી આપશે. શંખસ્મૃતિમાં કહેવાયું છે કે -

ગાયત્ર્યાં પરમં નાસ્તિ દિવિચેહ ચ પાવનમ્
હસ્તત્રાણપ્રદા દેવી પતતાં નરકાર્ણવે.

અર્થાત્ - નરકરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબી રહેલાને હાથ પકડીને બચાવનારી ગાયત્રી સમાન પવિત્ર કરનારી બીજી કોઈ વસ્તુ આ પૃથ્વી અને સ્વર્ગમાં ક્યાંય નથી. આગળ પણ કહેવાયું છે -

શત્રુતો ન ભયં તસ્ય દસ્યુતો ક્વાન રાજતઃ
ન શસ્ત્રાનલ તો યૌધા કદાચિત્સંભવિધ્યતિ.

અર્થાત્ - તેને ન તો શત્રુઓનો ભય રહે છે, ન ડાકુઓનો, ન રાજાનો, ન હથિયારનો કે ન અગ્નિનો - તે બધા પ્રકારના ભય સામે નિર્ભય થઈ જાય છે. ગાયત્રીમંત્ર પોતાના શબ્દાર્થમાંથી જ પ્રગટ થાય છે. તે રીતે ખરેખર મનુષ્યમાં સમાયેલા પ્રાણતત્ત્વનું અભિવર્ધન કરે છે, ઉન્નયન કરે છે; એટલા માટે જ તેને તારકમંત્ર કહેવાયો છે. 'ગય' એટલે પ્રાણ અને 'ત્રી' એટલે કે ત્રાણ કરનારી. જે પ્રાણોનું પરિત્રાણ, ઉદ્ધાર કે સંરક્ષણ કરે છે તે ગાયત્રી. 'મંત્ર' શબ્દનો અર્થ છે મનન. જેનો વિચાર કે મનન કરવાથી 'ત્રાણ' થાય છે, પ્રાણની રક્ષા થાય છે. ગાયત્રીમંત્ર એટલે પ્રાણનું સંરક્ષણ, ઉદ્ધાર કરવાની વિદ્યા. એ ભવસાગરને પાર કરાવી દે છે, એટલા માટે પણ સાધનાગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ તારકમંત્ર તરીકે કરાયેલો છે. 'તારક' એટલે પાર ઉતારી દેનાર. ઊંડા પાણીમાંથી તરીને સામે

પાર જવાને અથવા ડૂબતાને બચાવી લેવાને 'તારવું' એ કહેવાય છે. જેમાં મોટાભાગના લોકો ડૂબી જાય છે, એ ભવસાગરનું પણ આવું જ છે. એમાં કોઈક વિરલાઓ જ પાર ઊતરે છે. જે સાધન વડે પાર ઉતરવાનું શક્ય બની શકે તેને 'તારક' કહી શકાય. ગાયત્રીમંત્રમાં આવી ક્ષમતા છે. તેથી જ તેને તારકમંત્ર કહેવાય છે.

મોટેભાગે આ દુનિયાના ઘણાખરા લોકો જીવતેજીવ જ નરકની યાતનાઓ ભોગવતા દિવસો કાઢતા હોય તેવું જોવા મળે છે. આંતરિક નબળાઈઓ અને ભૌતિક લોભલાલચને કારણે બધી મહત્ત્વપૂર્ણ સફળતાઓથી વંચિત રહી જાય છે. નરક શું છે ? ઊતરતી કક્ષાની ભૌતિક કે માનસિક પરિસ્થિતિઓમાં સબડ્યા કરવું, માનવજીવનમાં મળી શકનારા આનંદ-ઉલ્લાસથી વંચિત રહેવું, મનોવિકારો અને તેમની દુઃખ પ્રતિક્રિયાઓના દુઃખ-કલેશ સહે રાખવા - આનું જ નામ નરક છે. આવી હાલતમાંથી જે પ્રાણવાન હશે, એ જ માણસ છૂટકારો, મુક્તિ મેળવી શકશે. પ્રાણતત્ત્વની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ એ જ આવી હાલતમાંથી છૂટવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. વ્યક્તિત્વના સમગ્ર તેજનો આધાર આ પ્રાણ જ છે.

ગાયત્રી મહામંત્રમાં આ જ પ્રક્રિયાનું સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાન સમાયેલું છે. જે વિધિસર એનું શરણ લે છે, તેને પોતાની જીવનશક્તિની તાત્કાલિક અભિવૃદ્ધિ થતી દેખાય છે. પ્રકાશ જેટલો વધતો જાય છે, તેમ તેમ અંધકાર દૂર થતો જાય છે તે જ રીતે આંતરિક સામર્થ્ય વધવાની સાથે સાથે જીવનને દુઃખ-દારિદ્ર્યના ધર અને સંસારને ભવસાગર તરીકે દેખાડનારા નારકીય વાતાવરણનો પણ અંત આવવા લાગે છે.

ગાયત્રીમંત્ર સાધકને નરકમાંથી ઉગારી શકે છે.

એટલા માટે તેને તારકમંત્ર કહેવાયો છે. તે દુઃખ અને ખેદજનક પરિસ્થિતિઓમાંથી પાર ઉતારી શકે છે. જેઓ આંતરિક નબળાઈઓમાં ઘેરાયેલા છે, તેમના માટે ડગલેને પગલે દુઃખ-દારિદ્ર્ય ભરેલું નરક જ ઊભું હોય છે. તેને આ દુનિયામાં કોઈ આકર્ષણ કે આનંદ દેખાતાં જ નથી. પોતાની જ તૃષ્ણાઓ અને વાસનાઓ બેડી બનીને રોમેરોમને જકડી રાખે છે અને કેદી જેવું નર્કગારનું જીવન જીવવાની ફરજ પાડે છે. આવી પરિસ્થિતિઓ આપણે પોતે જ સર્જેલી હોય છે, તેથી આપણી નબળાઈઓનો સામનો નહીં કરીને આપણે જાતે જ તેમને આપણા ઉપર વર્ચસ્વ જમાવવા દીધું હોય છે. એને કારણે એરી હાલતમાં મુકાઈ જવાની જવાબદારી આપણી પોતાની જ છે. જ્યારે આપણે માણસને છાજે તેવો પુરુષાર્થ કરીને પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે તૈયાર થઈએ છીએ, ગાયત્રી ઉપાસનાનો આશરો લઈએ છીએ, ત્યારે આવી આપત્તિઓમાંથી સહજ છુટકારો મળી જાય છે. ડુબાવનારી હાલત બદલાઈ જાય છે અને આપણે પાર ઊતરી જઈએ છીએ.

શાસ્ત્રમાં ગાયત્રી-ઉપાસનાનું મહત્ત્વ વર્ણવતાં કહ્યું છે કે, “જપતાં જુહ્વતાં ચૈવ વિનિપાતે ન વિદ્યતે.” અર્થાત્ ગાયત્રી જપ અને હવન કરે રાખનારનું ક્યારેય પતન થતું નથી. “સૈવા પ્રસન્ના વરદા નૃણાં ભવતિ મુક્તયે.” અર્થાત્ એ ભગવતી ગાયત્રી પ્રસન્ન થઈને મનુષ્યોને સંસારસાગરમાંથી મુક્તિ અપાવે છે. (પાર ઉતારે છે.)

દૈનિક સાધના, નિત્ય સંધ્યાવંદન વગેરેમાં ગાયત્રી મંત્રજપનું સહજ સામાન્ય વિધાન છે. ખાસ પ્રયોજનો માટે સકામ-નિષ્કામ, સજીવ-નિર્જીવ અનુષ્ઠાનો તેમજ પુરસ્કરણ કરવામાં આવે છે. એને સામાન્ય ક્રમ કહેવાય છે. એનાથી ઉચ્ચ કક્ષાની સાધના બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. એક વિભાગને ધ્યાન-ધારણા અને બીજા વિભાગને પ્રાણ-પ્રક્રિયા કહેવાય છે. આ બંનેના આધારે સાધકનો ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં વિકાસ થાય છે.

ધ્યાન-ધારણામાં ભાવનાનું પ્રાધાન્ય છે. ચિત્તને એકાગ્ર, તન્મય અને પ્રેમભાવનાથી પરિપૂર્ણ કરીને ઈષ્ટદેવતા સાથે એકાત્મભાવ, અદ્વૈતભાવ કે એકાકાર થઈ જવાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાથી અંતઃકરણનો, આત્મભાવનો વિકાસ થાય છે. લઘુતા મહાનતામાં, વિભુતામાં ફેરવાઈ જાય છે. પુરુષમાંથી પુરુષોત્તમ અને નરમાંથી નારાયણ બનવાની તક ઊભી થાય છે. આત્મસાક્ષાત્કાર અને ઈશ્વરદર્શન પણ આ સ્થિતિમાં જ થાય છે. જ્યારે સંકુચિતતા અસીમમાં ફેરવાઈ જાય છે, જ્યારે નાના વર્તુળમાં કેન્દ્રિત થયેલું મમત્વ ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’નું રૂપ ધારણ કરી લે છે, ત્યારે અહંભાવ ઘટે છે અને નિરહંકારી વ્યાપકતામાં એટલે કે પૂર્ણતામાં બદલાવા માંડે છે. આ રસ્તે આગળ ચાલતાં જીવ બ્રહ્મ બની જાય છે. જ્યારે બધાં પોતીકા લાગવા માંડે છે, જ્યારે બધા પ્રત્યે સન્માન, પ્રેમ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે, ત્યારે જડ-ચેતન બધામાં સર્વત્ર પોતાના જ વિશુદ્ધ આત્માનું, પરમાત્માનું દર્શન થવા લાગે છે. આવી બ્રાહ્મી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરીને જીવનનું પરમ ધ્યેય સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેવી ભૂમિકાને જ આત્મસાક્ષાત્કાર, બ્રહ્મનિર્વાણ, સચ્ચિદાનંદ સુખ કે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. એ ભૂમિકામાં જ જીવ તમામ બંધનોથી મુક્ત થઈને બ્રહ્મલોકનો, પરમપદનો, મોક્ષનો અધિકારી બને છે.

આ સ્થિતિએ પહોંચતા પહેલાં સાધકે ગાયત્રીની ‘પ્રાણ-પ્રક્રિયા’ની ભૂમિકામાંથી પસાર થવું પડે છે. સામાન્ય દૈનિક સાધના તેમજ સકામ પુરસ્કરણોથી આગળ વધીને ધ્યાનધારણાની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં પ્રવેશતાં પહેલાં એક વચગાળાના સાધનાના રૂપમાં આ પ્રાણ-પ્રક્રિયા અપનાવવી પણ અનિવાર્યરૂપે જરૂરી બને છે. આત્મિક ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવો એ દુશ્મનોના કિલ્લાને કે ચક્રવ્યૂહને ભેદવા જેટલું કપરું કામ છે. કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, મદ અને મત્સરરૂપી ષડ્રિપુઓ (છ દુશ્મનો) કલ્યાણનો આ રસ્તો રોકીને બેઠેલા હોય છે. વાસના અને તૃષ્ણારૂપી બે પિશાચણીઓ દુરાચારી

વેશ્યાની માફક માણસને લલચાવનારાં પ્રલોભનો, આકર્ષણો સજાવીને બેઠેલી હોય છે. જીવાત્માને જન્મથી મૃત્યુ સુધી આ જંજાળમાં જકડાઈને જ તરફડવું પડે છે. નરકના આ આઠ દૂતો સાધારણ મનુષ્યને, જીવાત્માને પોતાની ચુંગાલમાં દબાવીને બેઠા હોય છે. વાસના અને તૃષ્ણારૂપી જાદુગરણીઓ તેને નટની, માંકડાની માફક નચાવતી હોય છે. આ અષ્ટરિપુઓ કે મનોવિકારો મિત્રો કે સંબંધીઓના છૂપા વેશમાં માણસની સાથે જ રહે છે અને પળેપળ દુશ્મન જેવાં કાર્યો કરતાં રહીને જીવના આલોક અને પરલોકને બગાડતા રહે છે. જીવ, કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, મદ અને મત્સરની આંગળીઓના ઈશારે નાચતો રહે છે. તેઓ ઈચ્છા પ્રમાણે કાર્યો કરાવે છે. ઈચ્છા પ્રમાણે ભગાડે છે.

આવી વિદંબણામાં ફસાયેલો લાચાર માણસ આત્મકલ્યાણની વાત ખ્યાલમાં હોવા છતાંય કશું કરી શકતો નથી. તેને પોતાનું શ્રેય સાધવા માટે એક પળની કુરસદ પણ મળતી નથી અને લોભ તેને એક પૈસો પણ ખર્ચવા દેતો નથી. આત્માને પોતાની ઈચ્છાને દબાવી-કચડી રાખીને રોતાં-કકળતાં દિવસો કાઢવા પડે છે અને આ મહામુહું માનવજીવન એમને એમ વેડફાઈ જાય છે અને ત્યારે અનંત સમય સુધી દુર્ગતિ, પસ્તાવાની પીડા અને નારકીય જીવનનાં દુઃખો સિવાય બીજું કાંઈ હાથ લાગતું નથી.

મોટાભાગના માણસોને આવી દશામાં જ જીવન વિતાવવું પડે છે. એમાંથી ઉગરવા માટે દુનિયાની ઘેટા જેવી આંધળા અનુકરણની ચાલ કરતાં બિલકુલ વિરુદ્ધ દિશામાં ચાલવું પડે છે. દુનિયા પોતાને મૂર્ખ માને તો એની અણસમજને મશ્કરી સમજી લઈને પોતાનો રસ્તો આપમેળે નક્કી કરી લેવાની ક્ષમતા અને દૃઢતા કોઈક વિરલાઓમાં જ હોય છે. જ્યાં સુધી આવી મનસ્વિતા, તેજસ્વિતા, લગની અને દૃઢતા આપણામાં ના હોય ત્યાં સુધી આત્મકલ્યાણના માર્ગ પર લાંબો સમય કે લાંબા અંતર સુધી ચાલી શકાતું નથી. કદાચ કોઈ આવેશ કે આવેગ કે ઉત્સાહને કારણે કલ્યાણના માર્ગે થોડે દૂર

સુધી ચાલીએ તો પણ આળસ અને પ્રમાદ તેને વેરવિખેર કરી મૂકે છે. નાની-મોટી મુશ્કેલીઓના અવરોધો આડે આવીને ઊભા રહે છે. કહેવાતા મિત્રો અને સ્વજનોના સ્વાર્થમાં રતીભાર પણ ઓટ આવે તો તેઓ પણ લાલ-પીળા થઈ જાય છે. કેટલાક લોકો તો મૂર્ખ કે પાગલ કે ધૂનીમાં ખપાવીને મશ્કરી કરવા લાગે છે. આવા અંતરાયોથી મન મોળું-મંદ પડી જાય છે અને થોડોઘણો જે કાંઈ પણ સાધનાક્રમ શરૂ કર્યો હોય તે પણ માનસિક શિથિલતા કે નબળી સંકલ્પશક્તિને કારણે થોડા દિવસમાં જ બંધ થઈ જાય છે.

આવા સંજોગોનો સામનો કર્યા સિવાય આજદિન સુધી કોઈ પણ કલ્યાણવાંચ્છુ આત્માની ઉન્નતિના માર્ગ ઉપર આગળ વધી શક્યો નથી. એટલા માટે આ તમામ અંતરાયો-અડચણોને હટાવી કે હરાવી શકે અને અંગદના પગની માફક પોતાના નિશ્ચય ઉપર અડગ રહેવામાં મદદરૂપ થઈ શકે એવી આંતરિક હિંમત કે આત્મબળ એકદું કરવું જ પડે છે. આવું આત્મબળ, આવી આંતરિક હિંમત પ્રાણશક્તિ ઉપર આધારિત છે. એટલા માટે સાધકે પ્રાણપ્રક્રિયા દ્વારા જોઈતા મનોબળ, આંતરિક દૃઢતા અને અખૂટ શ્રદ્ધાની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ કરવી પડે છે. એને માટે જરૂરી પ્રયત્નો કરવાનું નામ જ પ્રાણ-પ્રક્રિયા છે.

આત્માની ઉન્નતિની દિશામાં આગળ વધનાર સાધકે પોતાની સામે આવતી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. ખાન-પાન રાજસી ના રહેવાને કારણે શરીરમાં પણ થોડી નબળાઈ આવી જાય છે. તેને પ્રાણશક્તિથી જ સરભર-ભરપાઈ કરવી પડે છે. અભાવગ્રસ્ત, એકલવાયું, કષ્ટસાધ્ય અને અન્ય દ્વારા ઉપેક્ષિત જીવન ખૂંચે છે અને મનમાં ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના સમાધાન માટે પણ પ્રાણશક્તિ જરૂરી છે. ઉપરાંત કલ્યાણસાધકનું હૃદય ખૂબ કોમળ થઈ જાય છે. તે બીજાનાં દુઃખ જોઈને માખણની જેમ પીગળી જાય છે. દયા અને કરુણાથી આર્દ્ર થયેલું અંતઃકરણ પીડિત માણસની કાંઈક મદદ કરવા જ ઈચ્છે છે.

ભૌતિક દૃષ્ટિએ જે ધનવાન હોય તે જ બીજાને મદદ કરી શકે છે. પરંતુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ બીજાને મદદ કરવાનું તો પ્રાણવાન લોકો, સિદ્ધ પુરુષો અને આત્મિક શક્તિ ધરાવનાર લોકો માટે જ શક્ય બને છે. આ મૂડી, આ મિલકત માત્ર પ્રાણશક્તિના આધારે જ એકઠી કરી શકાય છે.

ગાયત્રીની પ્રાણ-પ્રક્રિયા સાધકની ઉપરોક્ત મુશ્કેલીઓનું સમાધાન અને આવશ્યકતા પૂરી કરવાનું સાધન આપી શકે તેવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ છે. કોઈ સમર્થ સાધક જ પોતાની આંતરિક ક્ષમતાના આધારે આ કપરા માર્ગે લાંબા સમય સુધી, છેવટ સુધી ચાલી શકે છે. એટલા માટે આ આવશ્યક સાધનને માધ્યમ સમજીને શ્રેયાર્થીએ પ્રાણશક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની સાધના-પદ્ધતિ અપનાવવી પડે છે. આ વિધિ અને વ્યવસ્થાનું નામ 'પ્રાણ-પ્રક્રિયા' છે.

સમુદ્રમાં રહેલી અગાધ જલરાશિની જેમ આ અનંત વિરાટ વિશ્વમાં, બ્રહ્માંડમાં એ ઈચ્છિત પ્રાણશક્તિ સૂક્ષ્મરૂપે છલોછલ ભરેલી છે. અવકાશમાં વાયુ, ઈથર, પ્લાઝમા, વિદ્યુત, પરમાણુ વગેરે ભૌતિક શક્તિઓ રહેલી છે, એ ભૌતિક વિજ્ઞાનના આધુનિક સંશોધકોએ બરાબર સાબિત કર્યું છે. તે રીતે અધ્યાત્મવિદ્યાના જાણકારો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એ સારી રીતે જાણે છે કે, આ અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક પ્રયંડ પ્રાણશક્તિ સર્વત્ર વ્યાપેલી છે. તેને અધ્યાત્મની પરિભાષામાં 'બ્રહ્મઊર્જા' અને વિજ્ઞાનની ભાષામાં 'લેટેન્ટ હીટ' કહેવાય છે. એના જ પ્રભાવ અને પ્રકાશને કારણે સંસારમાં વિવિધ પ્રકારની હિલચાલો થતી દેખાય છે. પરમાણુના, પ્રોટોન, ઈલેક્ટ્રોન અને ન્યૂટ્રોન જેવા સૂક્ષ્મ કણો આ ઉષ્માને કારણે જ પોતાના કેન્દ્રની આસપાસ પોતાની ધરી ઉપર ધીમી અને ચોક્કસ ઝડપે ફરતા હોય છે. ગ્રહો, ઉપગ્રહો અને નક્ષત્રોની પરિભ્રમણ ગતિનું કારણ પણ આ જ છે. વૃક્ષ-વનસ્પતિઓ અને જીવજંતુઓની સજીવતા પણ એની અસરના કારણે જ જળવાય છે અને દેખાય છે.

આ વિશ્વવ્યાપી પ્રાણશક્તિ જ્યાં વધુ પ્રમાણમાં

એકઠી થઈ જાય છે ત્યાં એટલી વધારે સજીવતા, જીવંતતા જોવા મળે છે. આ પ્રાણતત્ત્વના પ્રાધાન્યને કારણે જ માણસ બીજા સજીવો કરતાં વધારે વિચારશીલ, બુદ્ધિમાન, ગુણવાન, શક્તિશાળી, સુસભ્ય અને સુસંસ્કૃત બની શક્યો છે. માણસ જો આ મહાન શક્તિપૂંજનો કુદરતે બક્ષેલો ઉપયોગ કરવા પૂરતો મર્યાદિત રહે તો માત્ર શરીરયાત્રા જ શક્ય બને છે અને મોટાભાગના નરપશુઓ જીવે છે તેવું સામાન્ય જીવન જ જીવી શકાય છે. પરંતુ જો તેને પ્રાણ-પ્રક્રિયા દ્વારા અધિક પ્રમાણમાં વધારી શકાય તો દીનહીન હાલતમાંથી ઊંચા આવીને ઉન્નતિનાં ઉચ્ચ શિખરો સર કરવાનું શક્ય બની શકે છે.

ગાયત્રી શબ્દના અક્ષરોનો અર્થ પ્રાણનું રક્ષણ અને વૃદ્ધિ કરનારી શક્તિ એવો થાય છે. આ મહામંત્ર સાધકમાં એ મુખ્ય તત્ત્વ 'પ્રાણ'ની માત્રા વધારતો રહે છે. જે પ્રાણીમાં (માણસમાં) આધ્યાત્મિક યુંબકત્વ જેટલું વધારે હશે તે એટલા જ વધારે પ્રમાણમાં આ મહાપ્રાણને પોતાની તરફ આકર્ષીને તેનો સંગ્રહ કરી શકે છે. ગાયત્રી મહાશક્તિની ઉપાસનાથી જરૂરી અને પૂરતા પ્રમાણમાં આ યુંબકત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ગાયત્રીના સવિતા (સૂર્ય) દેવતાએ એ પ્રાણનો વિપુલ જથ્થો પોતાનામાં ધારણ કરેલો છે. જેમણે આ મહાશક્તિનો આશ્રય, શરણ કે લાભ ગ્રહણ કર્યો છે તેમનામાં પ્રાણશક્તિનું પ્રમાણ રોજબરોજ વધતું ગયું છે અને તેઓ જેના આધારે આંતરિક અને બાહ્ય જીવનની તમામ જરૂરિયાતો સંતોષી શકાય એટલું આત્મબળ મેળવી શક્યા છે.

પ્રાણ-પ્રક્રિયાની સાધના-પદ્ધતિને પ્રાણાયામ કહે છે. આમ તો સામાન્ય રીતે શ્વાસને ઊંડે સુધી ખેંચવાને 'પૂરક', રોકી રાખવાને 'અંતઃકુંભક', પૂરેપૂરો બહાર કાઢવાને 'રેચક' અને થોડો સમય શ્વાસ લીધા વગર રહેવાને 'બાહ્ય કુંભક' કહે છે. આ ચાર વિભાગોમાં વહેંચાયેલી શ્વાસોચ્છ્વાસની સમગ્ર પ્રક્રિયાને પ્રાણાયામ કહેવામાં આવે છે. દૈનિક સાધના-ઉપાસનાં નિત્ય

કર્મોમાં આનો પ્રયોગ થાય છે. પરંતુ પ્રાણાયામને માત્ર એટલો જ મર્યાદિત માની લેવો ના જોઈએ. તેના જાણીતા હોય તેવા ચોર્ચાશી પ્રકારો છે. તે સિવાય પણ શરીરનાં સૂક્ષ્મ પ્રાણકેન્દ્રો એટલે કે ષટ્ચક્રોને ભેદીને (જાગૃત કરીને) તેને વિશ્વવ્યાપી પ્રાણશક્તિ સાથે જોડી શકે અને તે સમન્વયથી પોતાને વધુને વધુ દિવ્યશક્તિ સંપન્ન બનાવી શકે તેવાં અન્ય પ્રાણ-વિધાનો પણ છે.

ઉપલક દષ્ટિએ પ્રાણાયામને શ્વાસોચ્છ્વાસની એક વ્યાયામ પદ્ધતિ જ કહી શકાય. તેનાથી ફેફસાં મજબૂત થાય છે. રૂધિરાભિસરણતંત્ર સુધરે છે અને તેના સુઆરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્યનો લાભ મળે છે. શરીરવિજ્ઞાન પ્રમાણે આપણા બંને ફેફસાં શ્વાસને શરીરમાં ખેંચવાનાં યંત્રો છે. તેમાં ભરાતી હવા આખા શરીરમાં પ્રસરીને પ્રાણવાયુ પૂરો પાડે છે અને શરીરના જુદા જુદા અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો કચરો એટલે કે કાર્બન ડાયોક્સાઇડને તે બહાર ફેંકે છે. આ ક્રિયા સુપેરે ચાલતી રહે તો ફેફસાં મજબૂત બને છે અને લોહીના શુદ્ધીકરણનું કાર્ય વ્યવસ્થિત ચાલતું રહે છે. મોટેભાગે લોકો સામાન્ય જીવનમાં પૂરેપૂરો શ્વાસ ના લેતાં માત્ર અડધા-પડધા કે ઉતાવળા શ્વાસ લઈને જ કામ ચલાવી લેતા જોવા મળે છે. જેને કારણે ફેફસાંની લગભગ ચોથા ભાગની કાર્યક્ષમતા જ વપરાય છે. બાકીનો પોણો ભાગ નિષ્ક્રિય પડ્યો રહે છે. ફેફસાંમાં મધપૂડાની બહારની સપાટી ઉપર દેખાય છે તેવા લગભગ સાત કરોડ ત્રીસ લાખ સ્પંજ જેવા 'સેલ્યુલોઈઝ' (કોષ્ટકો) (વાયુપોટો) હોય છે. સામાન્ય હળવો શ્વાસ લઈએ તો તેમાંના લગભગ બે કરોડમાં જ પ્રાણવાયુ પહોંચે છે. બાકીના અંદાજે સાડાપાંચ કરોડ કોષ્ટકોનો ઉપયોગ નહીં થવાને કારણે એ સુષુપ્ત પડ્યા રહે છે. આ સુષુપ્ત રહેલા ભાગમાં જડતા અને ગંદકી જમા થતી જાય છે. જે લાંબેગાળે વિકૃતિમાં પરિણમે છે. પરિણામસ્વરૂપ ટી.બી. બ્રૉકાઈટીસ, ખાંસી, પ્લૂરસી જેવી જીવલેણ બીમારીઓના બેક્ટેરિયા ધર કરી જાય છે. ફેફસાંની કાર્યપદ્ધતિનું અધૂરાપણું ઘોહીના

શુદ્ધીકરણ ઉપર પણ તેને અનુરૂપ માઠો પ્રભાવ દાખવે છે જેને કારણે હૃદય નબળું પડી જાય છે અને અકાળ મૃત્યુનું કોઈને કોઈ નિમિત્ત સામે આવીને ઊભું રહી જાય છે. અભ્યાસના આંકડા દર્શાવે છે કે દર વર્ષે હજારો લોકો ફેફસાં અને હૃદયના રોગોને કારણે મોતને ભેટે છે. એનું મૂળ અને મુખ્ય કારણ ઊંડા અને પૂરા શ્વાસ ના લેવાનું જ હોય છે.

ઊંડા શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાની સામાન્ય પ્રાણાયામ-પદ્ધતિને ફેફસાંનો સારો વ્યાયામ કહી શકાય. તેનાથી તંદુરસ્તીમાં સુધારો અને દીર્ઘાયુષ્યની શક્તિ સાથે ચોક્કસરૂપે વધી જાય છે. જુદા જુદા રોગોનું નિવારણ પણ અમુક ખાસ પ્રકારના પ્રાણાયામો દ્વારા થઈ શકે છે. પ્રાણાયામ આરોગ્ય વધારવાની અને રોગ મટાડવાની એક સ્વયંપૂર્ણ સમગ્ર પ્રક્રિયા છે. પરંતુ માત્ર સ્વાસ્થ્ય-સંવર્ધન એ પ્રાણાયામનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય નથી. એ તો એક નાનોસરખો પ્રારંભિક લાભ માત્ર છે. તેનો મુખ્ય લાભ તો માનસિક અને આધ્યાત્મિક છે. કામુકતા, ક્રોધ, ચિંતા, નિરાશા, ભય, ઉદ્વેગ, આવેશ કે ઉન્માદ જેવા મનોવિકારો ચોક્કસ પ્રાણાયામો દ્વારા સહેલાઈથી શાંત કરી શકાય છે. પ્રાણાયામ દ્વારા મગજની કાર્યક્ષમતા, યાદશક્તિ, વિચક્ષણતા, સમજણ, દીર્ઘદષ્ટિ, બારીક અવલોકન, મેધા, ધારણા, પ્રજ્ઞા વગેરે માનસિક ક્ષમતાઓ કે વિશેષતાઓમાં અભિવૃદ્ધિ કરી શકાય છે. ચંચળ કે તરંગી મનને વશમાં બાવીને એકાગ્રતા કેળવવામાં પણ પ્રાણાયામ પ્રક્રિયાની વિશેષ ભૂમિકા છે. આંતરિક મલિનતા કે કુસંસ્કારોને શુદ્ધ કરવાનો અને અંતઃકરણમાં સતોગુણી સત્ત્વવૃત્તિઓનો વધારો કરવાનો આધ્યાત્મિક હેતુ પણ પ્રાણાયામ દ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય છે. ષટ્ચક્રભેદન, કુંડલિની જાગૃતિ તેમજ શરીર અને મનમાં રહેલાં સૂક્ષ્મ શક્તિકેન્દ્રોને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ લઈ જવાનું પ્રાણાયામની પ્રક્રિયા ઉપર જ આધારિત છે. એની પદ્ધતિઓ અને વિજ્ઞાન એ એક આગવું સર્વાંગપૂર્ણ શાસ્ત્ર છે. પ્રાચીનકાળના તત્ત્વજ્ઞાની ઋષિ-મનીષીઓ આ વિદ્યા

સારી રીતે જાણતા હતા અને પોતાની અંદર વિશ્વવ્યાપી પ્રાણચેતનાને જોઈતા અને પૂરતા પ્રમાણમાં પારણ કરીને જેને રિદ્ધિ-સિદ્ધિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એવા વૈભવો મેળવતા હતા.

અહીં એ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે ઊંડા શ્વાસ લેવા અને મૂકવા એ તો માત્ર પ્રારંભિક પ્રક્રિયા એટલે કે 'ડીપ બ્રિદ્ધિંગ' જ છે. આગળ જતાં એ કેટલાય પ્રકારો અને પ્રયોગોમાં વહેંચાઈ જાય છે. ચોર્ધાશી જાતના પ્રાણાયામો એક એકથી ચઢિયાતા વિલક્ષણ પ્રકારના છે. એમાંનાં ઘણાખરા તો આધ્યાત્મિક અને માનસિક કક્ષાના હોય છે જેમાં શ્વાસ લેવા કે મૂકવાની જરૂર જ પડતી નથી. તેમાં પ્રાણશક્તિ ખેંચવાનું અને મુક્ત કરવાનું જ મુખ્ય હોય છે. પ્રાણતત્ત્વ સંચિત થવાથી જ સમાધિ લાગે છે અને સમયને વશ કરીને ધારેલા ઈચ્છેલા સમય સુધી જીવી શકાય છે. તે ધારે ત્યારે સહેલાઈથી પ્રાણ ત્યાગી શકે છે અને મહાભારતના ભીષ્મ પિતામહની માફક ઈચ્છામૃત્યુને વરી શકે છે. શરીર અને મન પ્રાણની શક્તિથી જ ચાલે છે. પ્રાણ ઉપર નિયંત્રણ કેળવવાની વિદ્યા જાણનારો, પોતાના શરીર અને મનની એકેએક ક્રિયા ઉપર કાબૂ મેળવવાની ક્ષમતા ધારણ કરી લે છે. એને માટેના બધાં વિધિવિધાનોનો પ્રાણાયામવિદ્યાની અંદર સમાવેશ થઈ જાય છે. શ્વાસ લેવા મૂકવાની કુંભક, રેચક અને પૂરકની પ્રક્રિયા તો આ મહાપ્રાણવિદ્યાની હળવી સામાન્ય પ્રારંભિક પ્રક્રિયા માત્ર છે.

ગાયત્રી પ્રાણવિદ્યા છે. પ્રાણસાધનાથી આપણે માનસિક, શારીરિક અને આત્મિક દૃષ્ટિએ પરિપુષ્ટ અને ઉન્નત બનીએ છીએ. આ વિકાસયાત્રા આપણી અધૂરપને, અપૂર્ણતાને ક્રમશઃ દૂર કરીને આપણને પૂર્ણતાનો લાભ અપાવે છે. આમ આપણે આપણી તમામ અપૂર્ણતાઓથી છૂટકારો મેળવીને પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિનું આપણું જીવનધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થઈ જઈએ છીએ.

ગાયત્રી ઉપાસનાનો વચગાળાનો માર્ગ છે -

પ્રાણશક્તિનું જતન અને અભિવૃદ્ધિ. તેનાથી ધ્યાનધારણામાં સફળતા મેળવવા જેટલી ક્ષમતા કેળવાય છે. પ્રાણશક્તિના આધારે જ સંસારની જુદી જુદી ભૌતિક સંપદાઓ અને આધ્યાત્મિક વૈભવો મળી શકે છે. તેના દ્વારા જ આત્મકલ્યાણનું, આત્માની ઉન્નતિનું જીવનધ્યેય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેના દ્વારા જ બંધનમાંથી મુક્તિનો એટલે કે મોક્ષનો પરમ પુરુષાર્થ સફળતાથી પાર પડી શકે છે. સંપૂર્ણ સફળતા માટે સંપૂર્ણ શક્તિ મેળવવી પડે છે અને આ પ્રયોજન પ્રાણમય કોષની ક્ષમતા મેળવી આપનારી ગાયત્રી સાધના દ્વારા જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. સાધનાનાં ઉચ્ચ શિખરો સર કરવા ઈચ્છનારા દરેક સાધકે આ પ્રક્રિયાને અવશ્ય જાણવી અને અપનાવવી જ જોઈએ.

આપના જીવનમાં નિરાશા દેખા દેતી હોય, આપ અસમર્થતાનો અનુભવ કરી રહ્યા હો, આપ જીવનમાં કશાક અભાવનો અનુભવ કરી રહ્યા હો તો કોઈ માનવીની સામે હાથ લાંબો કરવાની જરૂર નથી. માનવ પોતે જ દુઃખી છે, તે તમને શું આપવાનો હતો ? એવી ઘેરી નિરાશાની પળે પ્રાર્થના કરો પણ એ પ્રાર્થના વ્યથિત હૃદયની હોવી જોઈએ. સવારે વાતાવરણ બદલાઈ જશે. સઘળાં સંકટ બદલાઈ ગયાં લાગશે.

આ ઘેરી આત્મીયતા અને વિકલ્પરહિત નિષ્ઠાનો પ્રભાવ એ પડ્યો કે ગોવિંદ વસ્ત્રના રૂપમાં પ્રગટ થઈ ગયા. પ્રાર્થના પ્રાણમાંથી નીકળતી હોવી જોઈએ. કેવળ શબ્દોમાંથી નીકળશે તો તે પ્રાર્થનાને પ્રભુ પાસે પહોંચતાં વિલંબ થઈ જશે.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની અમૃતવાણી

મિત્રો ! લોકોની બ્રાહ્મણ પ્રત્યેની નિષ્ઠા ઓછી થઈ ગઈ છે અને જે વધીઘટી રહી છે એનો પણ અંત આવવાનો છે. લોકોની સાધુ પ્રત્યેની નિષ્ઠા પણ ઓછી થઈ ગઈ છે અને જે કાંઈ બાકી છે તેનો પણ અંત આવવાનો છે. આ વખતના કુંભમેળામાં મને એ વાતનો આનંદ થયો કે, મારા જેવું કોઈ નથી. કુંભમેળો જોઈને હું ભાવવિભોર બની ગયો. એક વખત હું અલહાબાદ ગયો હતો. ત્યાં મેં શું જોયું ? એ વખતે રેલવે નીચે છસો-સાતસો માણસો ચઢાઈ મર્યા હતા. એ વખતે હું પણ ત્યાં કુંભમેળામાં જ હતો. ત્યાર પછી ત્યાં જવાનું થયું નથી. અત્યારે હું અહીં છું. હાલ તો લોકોએ કુંભમેળામાં આવવાની ના પાડી દીધી એટલે મને બહુ આનંદ થયો અને એ સાચું કામ કર્યું છે. એક જમાનામાં ત્યાં લોકો એકઠા થતા હતા. સાધુસંતો અને મહાત્માઓ એકઠા થતા હતા. એ સંતમહાત્માઓ ભેગા મળીને સંમેલન કરતા હતા અને સંમેલન પછી બાજપેય યજ્ઞ કરતા હતા. આવા અવસરે તેઓ આપણે દેશનું નિર્માણ કઈ રીતે કરવું જોઈએ ? સમાજની સમસ્યાઓ કઈ રીતે ઉકેલવી જોઈએ ? માણસની નૈતિક મુશ્કેલીઓનું સમાધાન કઈ રીતે કરવું જોઈએ ? વગેરે ઉપદેશો શિખામણો આપવા માટે કુંભમેળામાં આવતા હતા.

પરંતુ હાલ તમે જોઈ રહ્યા છો ને ? શું બની રહ્યું છે ? ક્યાંક રાસ થાય છે તો ક્યાંક બીજું કશુંક થાય છે. કઠપૂતળીવાળા કે મદારી જે રીતે લોકોને આકર્ષવા માટે ખેલતમાશા કે ઢોંગ કરતા હોય છે, એવા ડોળ એ લોકો કરી રહ્યા છે. તેમની પાસે નથી કોઈ સંમેલનની વાત કે નથી કોઈ જ્ઞાનની વાત. નથી કોઈ દિશા કે નથી કોઈ વિચાર. લોકોને તેમની પ્રત્યે તિરસ્કાર જ થાય ને ? અને થવો જ જોઈએ. મને બહુ આનંદ છે કે હવે લોકોમાં તિરસ્કાર અને ઘૃણા ઉત્પન્ન થતાં જાય

છે અને લોકો બાપજીનાં દર્શન કરવાનો વિરોધ કરીને દર્શન કર્યા વગર જ જતા રહે છે. એ લોકો પોતાના ઘરમાં ધાબળો ઓઢીને સૂવે છે, ગોદડી ઓઢીને સુએ છે અને જ્યારે કુંભસ્નાન કરીને બજાર વચ્ચેથી નીકળે છે ત્યારે લંગોટી કાઢીને નીકળે છે. મને બહુ શરમ આવે છે. ખૂબ દુઃખ થાય છે. ઠીક છે, તમે કપડાં કાઢીને ફરનારા મહાત્મા હો તો જંગલમાં જાવ અને ત્યાં જ રહો. ત્યાં જ તમે ઝૂંપડું બાંધો અને નાગા થઈને ગંગાજીમાં સ્નાન કરે રાખો. તમતમારે ગામ બહાર જ રહો. જ્યાં અમારી વહુદીકરીઓ અને બાળકો ફરે છે, ત્યાં તમે ના જાવ. તમે નાગાબાવા છો, તો દુનિયાને શું સંદેશ આપવા નીકળી પડ્યા છો ?

હરિદ્વારમાં ગંગાજી વિશાળ પટમાં ફેલાયેલી છે. પરંતુ ના, સાહેબ, અમે તો હરકી પૌડીમાં જ સ્નાન કરીશું, અરે, બાબા, હરિદ્વારની હરકી પૌડી પણ કોઈ કામની નથી. આ તો અમારે માટે નહેર ખોદી કાઢેલી છે. તમે તપાસ કરી જુઓ તો જણાશે કે એ તો ફક્ત એક નહેર જ છે. અરે ! હરકી પૌડી તો સાક્ષાત્ ગંગાજી છે. ગંગાજી તો છે, પરંતુ ખોદીને લવાયેલા છે. ગંગાજીમાં તમારે નાહવું છે ને ? તો નીલધારા પર સ્નાન કરો. નહીં સાહેબ, એ ગંગાજી નથી. એ તો માનવસર્જિત કૃત્રિમ નહેર છે. નહીં સાહેબ, અમે તો અહીં જ નાહીશું. બ્રહ્મકુંડમાં જ નાહીશું અને નાગા થઈને જ નાહીશું. હવે લોકો આવા માણસોનાં દર્શન કરવા નથી જતા. લોકોએ કુંભમેળામાં આવવાનો ઈનકાર કર્યો એનો મને બહુ જ આનંદ છે અને હું તો આવતા વર્ષે પણ તેઓ ના આવે તેના માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું. હું તો કહું છું કે એમાં બાપજીઓ, પોલીસવાળા અને સફાઈવાળા સિવાય બીજી કોઈ જનતા આવે જ નહીં તો સારું. આ ત્રણથી જ કામ

ચાલી જશે. લોકોએ શું કામ જવું જોઈએ ? શું કામ પૈસા બગાડવા જોઈએ ? તમે છઠ્ઠી તારીખે ગંગાસ્નાન કરશો તો વૈકુંઠમાં જશો. શું હરકી પૌડી ઉપર આવેલા બ્રહ્મકુંડમાં નાહશો તો વૈકુંઠમાં જશો ? જેમના મગજમાં આવું ભૂત ભરાયું હોય એવા માણસોની સંખ્યા ઘટવી જ જોઈએ. જેમને છઠ્ઠી તારીખે ગંગાસ્નાન ના કરીએ તો વૈકુંઠમાં નહીં જવાય, એવો વહેમ હોય, જેમને બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાન કરવાથી સીધા વૈકુંઠમાં જવાય અને બીજે સ્નાન કરવાથી નરકમાં જવાય એવો વહેમ હોય, એવી મનોદશા લોકોમાંથી જેટલી ઓછી થતી જશે એટલી જ ધર્મની સેવા થતી જશે.

એટલા માટે મિત્રો ! બન્યું એમ કે લોકોમાં પંડિતો પ્રત્યે, સંતો પ્રત્યે, સાધુઓ પ્રત્યે, બધાય પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે અને એ આપણે જ ઉત્પન્ન કરેલો છે. આપણે શ્રદ્ધાની પુનઃસ્થાપના કરવાની છે. કોની શ્રદ્ધાની ? આપણે સાધુસંતના ગૌરવને પુનર્જિવિત કરવાનું છે. આપણે બ્રાહ્મણના ગૌરવને પુનર્સ્થાપિત કરવાનું છે. સાધુ અને બ્રાહ્મણો પોતાની જિંદગી કેવી રીતે અને શેના માટે ખપાવી દેતા હતા ? સમાજને ખાતર. સમાજને ઊંચો લાવવા ખાતર અને ધર્મને ઊંચો લાવવા ખાતર. તેઓ ઋષિઓ પ્રત્યેની નિષ્ઠાને ઊંચી લાવવા ખાતર અને શ્રદ્ધાને ટકાવી રાખવા ખાતર કેટકેટલી બરબાદી નોતરી લેતા હતા ? કેવી ગરીબી વેઠી લેતા હતા ? કેવાં દુઃખો સહન કરતા હતા ? એ બધું આપણે ફરીથી જીવંત કરવાનું છે. એટલા માટે તમે પીળાં વસ્ત્રો જરૂર ધારણ કરજો, જેનાથી લોકોને વિવાદ કરવાની તક મળે અને તમને ગાળો ખાવાની તક મળે. તમારે ગાળો તો ખાવી જ જોઈએ. હું તો કહું છું કે, જે માણસને ગાળો નથી મળતી તે અમારો શિષ્ય ના હોઈ શકે. ગાંધીજીના જેટલા પણ શિષ્યો હતા, તે બધાયને ગોળીઓ ખાવી પડી હતી. આચાર્યજીના શિષ્યોએ પણ ગાળો ખાવી જોઈએ. ગોળીઓ ખાવા તૈયાર થઈ જાવ. નહીં સાહેબ, અમે ગોળીઓ તો નહીં ખાઈએ, ઠીક છે, તમે ગોળી ના ખાશો. તો પછી તમારે ગાળો તો ખાવી જ જોઈશે.

તમને ગાળો ખાવામાં શો વાંધો છે ? માટે ગાળો તો જરૂર ખાવી.

તમે પીળાં કપડાં પહેરીને કોઈ રેલગાડીના ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં બેસી જજો. દરેક માણસ તમને ગાળો દેવા માંડશે કે, જુઓ પેલા બાપજી બેઠા. જુઓ પેલા મફતનું ખાવાવાળા બાપજી બેઠા છે, પેલા હરામખોર બાપજી બેઠા છે. પેલા લુચ્યા બાપજી બેઠા છે. પેલા ઢોંગી બાપજી બેઠા છે. એ બધાની ગાળો ના પડવી જોઈએ ? તમને ગાળો પડવી જ જોઈએ કારણ કે લોકોએ આપણા ધર્મને, અધ્યાત્મને, ભગવાનને અને સંતપ્રથાને એટલી હદે બદનામ કરી મૂકી છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે જ કરવું જોઈશે ? આખરે આપણે પણ એમના જ અનુયાયીઓ છીએ ને ? એમના જ વંશજો છીએ ને ? એમનાં જ સંતાનો છીએ ને ? આપણે જ એમની જવાબદારી લેવી પડશે. આપણે લોકો પ્રાચીનયુગના ઋષિઓના ગૌરવ અને કીર્તિનો જશ પાટી શકીએ છીએ. તો પછી આપણા મધ્યયુગના સાધુ-સંતોના ભાગની ગાળો કોણ ખાશે ? આપણે જ ખાવી જોઈએ. એટલા માટે તમે પીળાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરશો જ નહીં. તમે જ્યાં પણ જાવ ત્યાં પીળા રંગનો ડબ્બો લઈને જ જજો. અહીંયાં પીળો રંગ મળતો નથી એવું કહીને ઊભા ના રહી જતા. એ આપણું ગૌરવ છે. એ આપણી આબરૂ છે. એ આપણી સાધુ અને બ્રાહ્મણની પરંપરાના સમયની નિશાની છે. એ આપણા કુળની (ગોત્રની) નિશાની છે. પીળાં કપડાં પહેરીને ગમે ત્યાં જશો, લોકોને ખબર પડશે કે તમે કોણ છો ? તમે પેલા મિશનના માણસો છો. યુગનિર્માણ યોજનાના માણસો છો. ગાયત્રી પરિવારના માણસો છો. યુગનિર્માણના માણસો કેવા હોય ? જેણે સંતપરંપરાને જીવંત રાખવા માટે કમર કસી હોય. જે બ્રાહ્મણ પરંપરાને ઊંચી લાવવા માટે કમર કસીને ઊભા થઈ ગયા હોય. જેમણે શ્રેષ્ઠ માણસોની માફક, ભલા માણસોની માફક, પ્રમાણિક માણસ તરીકે જીવન જીવવાનું વ્રત લીધું હોય. જ્યારે લોકો તમારી બોલવાની શૈલી, ચાલવાની ઢબ અને કામ કરવાની લઢણ જોશે ત્યારે આપોઆપ સમજી જશે

કે, સાધુ ઘૂણા કરવાને પાત્ર નથી. સાધુ તિરસ્કાર કરવાને પાત્ર નથી. સાધુ કોઈ હરામખોરનું નામ નથી. સાધુ એ કોઈ મફતમાં મુક્તિ માગનારાનું નામ નથી. પરંતુ મહેનત કરીને અને મૂલ્ય ચૂકવીને જીંદગી જીવનારાનું નામ જ સાધુ છે. પોતે એકલા મુક્તિ માગનારાનું નહીં પણ આખા સમાજને બંધનમાંથી મુક્તિ અપાવનારનું નામ સાધુ છે. જ્યારે લોકોને આ વાતનો ખ્યાલ આવી જશે, ત્યારે વ્યાખ્યા બદલાઈ જશે. પરિભાષા બદલાઈ જશે. લોકોની વિચારવાની ઢબ બદલાઈ જશે અને ત્યારે લોકોની આંખમાં જે ખુન્નસ છવાયેલું છે, જે ગુસ્સો દેખાય છે, તેનાથી સૌ કોઈને રાહત મળી જશે.

મિત્રો ! હવે એવા પાખંડનો અંત આવી રહ્યો છે અને અધ્યાત્મવાદ ફેલાઈ રહ્યો છે. એનો પાયો મજબૂત કરવાનો લાભ તમને હવે પછી મળવાનો છે. તમારા સંગઠનને મજબૂત કરવા માટે અને તમારા અભિયાનની જાણકારી વધુને વધુ લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે તમારે તમારાં આ પીળાં વસ્ત્રોને પ્રેમ કરવો પડશે. જ્યાં સુધી તમારે જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ફરવાનું છે, મિશનના કામે પ્રવાસ કરવાનો છે, ત્યાં સુધી આ પીળાં વસ્ત્રોને ઉતારશો નહીં.

સારાં કામ કરવામાં શરમ રાખવાની કોઈ જરૂર નથી. તમારે ખોટું કે ખરાબ કામ કરવું હોય તો વાત જુદી છે. સારું કામ ગાંધીજીએ શરૂ કર્યું હતું. એ જમાનામાં રૅંટિયાને ખરાબ ગણવામાં આવતો હતો. રૅંટિયાને વિધવાઓની નિશાની ગણવામાં આવતો હતો. પરંતુ જ્યારથી ગાંધીજીએ રૅંટિયો કાંતવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારથી તે દેશભક્તિની નિશાની બની ગયો. તે કોંગ્રેસની નિશાની બની ગયો. આપણે આ પીળાં કપડાંને રૅંટિયા જેવું માની લેવું જોઈએ. આપણે એનું ગૌરવ વધારવાનું છે. આપણે સતત ઘટતી જતી અને હવામાં ઓગળતી જતી સંતમહાત્માઓ પ્રત્યેની નિષ્ઠા-શ્રદ્ધાને ફરીથી સુદૃઢ કરવાની છે. જો આપણે આપણી કાર્યપદ્ધતિને આપણાં વસ્ત્રોને અનુરૂપ બનાવીને આપણા પારંપારિક કાર્યક્ષેત્રમાં ગતિ કરવા તૈયાર થઈ જઈએ તો પછી જેને આપણા ઋષિઓએ હજારો

લાખોના લોહીથી સીંચીને બનાવી અને જાળવી હતી એ પ્રાચીન પરંપરાઓને ફરીથી ધબકતી કરવામાં સફળ શું કામ ના થઈએ ?

તમારે જ્યાં પણ જવાનું થાય ત્યાં એક આદર્શ માણસની જેમ જવાનું છે. તમારે છોકરીઓ વચ્ચે પણ કામ કરવું પડશે અને તમારે મહિલાઓ વચ્ચે પણ કામ કરવું પડશે. તમે ગમે ત્યાં જાવ, બે બાબતોનો ખાસ ખ્યાલ રાખજો. પહેલી વાત તો પૈસા વિષે છે. એ બાબતે તમારા હાથ બિલકુલ ચોખ્ખા રાખજો. તમને જ્યાં પણ આરતી, પૂજા કે અન્ય કોઈ નિમિત્તે પૈસા ચઢાવવાનો અવસર આવે ત્યાં એ પૈસા તમે લઈ ના લેશો. તમે ઢગલાબંધ રૂપિયા ખિસ્સામાં મૂકીને એમ કહો કે સાહેબ, આ પૈસા તો આરતીમાં, ભેટમાં આવ્યા છે. તમને એવું કરવાની તક પણ મળશે. તેમ છતાંય તમારે એવું કરવાનું નથી. તમે ત્યાંના સ્થાનિક લોકોને બોલાવજો. એ જે કાંઈ પૈસા ચઢાવામાં કે ભેટમાં આવે એનો બરાબર હિસાબ રાખજો. કોઈ છોકરી ચાર આના મૂકતી જશે અને કોઈ આઠ આના મૂકતી જશે. એમ કરતાં પૈસાનો હિસાબ પણ વધતો જશે. તમે એ સઘળી રકમ એક જગ્યાએ જમા કરતા જજો. પૈસા બાબતમાં હાથ ચોખ્ખો રાખજો. શાખા તરફથી ભાડાં-ભથ્થાં તરીકે તમને જે કાંઈ મળે તે અલગ રાખજો. જે કાંઈ અન્ય ખર્ચ લેવાનો નીકળે તે તમે શાખામાંથી જ લઈ લેજો. તમે બહારના માણસ આગળ કદી પણ માગણી ના કરતા કે અમારે સાબુની જરૂર છે, અમારે ધોતિયાની જરૂર છે. અમારે અમુકતમુક વસ્તુ જોઈએ છીએ એવું કદી ના કહેશો. જો પોતાની મેળે આપી જાય તો વાંધો નહીં. પરંતુ જો ના આપે તો તમે તમારા પૈસાથી ખરીદી લેજો અને કદાચ એ શક્ય ના હોય તો કોઈની પાસેથી પ્રગટરૂપે માગી લેજો. પણ ત્યાંના લોકો પાસેથી કોઈ દાનદક્ષિણા માંગતા નહીં અને આપે તો પણ લેતા નહીં.

અમે તમને સંત બનાવ્યા છે. પરંતુ દાનદક્ષિણા લેવાના અધિકારી નથી બનાવ્યા. વ્યક્તિગત રૂપે દાનદક્ષિણા લેવાનો અધિકાર બહુ થોડા માણસોને હોય

છે. જેમને પોતાની કોઈ આગવી સંપત્તિ કે ધન ના હોય તેમને જ એવો અધિકાર હોય છે. જેણે પોતાનું સમગ્ર જીવન અને સર્વ સંપત્તિ સમાજને સમર્પિત કરી દીધાં હોય, સમાજ ખાતર પહેલેથી ખર્ચી નાખ્યા હોય અને પોતાની પાસે અંગત સંપત્તિ કહેવાય તેવું કાંઈ જ ના રાખ્યું હોય, તેવા માણસને પણ દાનદક્ષિણા લેવાનો અધિકાર છે. ત્યારે એ માણસનો લોકો પાસેથી પોતાના ગુજરાન પૂરતા પૈસા માગવાનો હક બને છે. શરીરયાત્રા પૂરતું અનાજ માગવાનો અધિકાર મળે છે. તમને ખબર હશે. અમારે રોજ દિવસમાં બે વાર અખંડ જ્યોતિ કાર્યાલયથી ગાયત્રી તપોભૂમિ આવવા-જવાનું થતું હતું. ભોજન અખંડ જ્યોતિ કાર્યાલય ઉપર જઈને જ લેતા હતા. ક્યારેક તપોભૂમિમાં લાંબું રોકાણ થતું ત્યારે ભોજન અખંડ જ્યોતિ કાર્યાલયમાંથી મંગાવી લેતા અને ત્યાં જ જમી લેતા. તમે આ જાણો છો કે નહીં તેની અમને ખબર નથી. એ સમય સુધી અમારી પાસે જમીન હતી. એટલા માટે જ્યાં સુધી અમારી જમીન હતી ત્યાં સુધી અમને એશી વીધા જમીનમાંથી અમારું ગુજરાન ના ચલાવીએ અને ગાયત્રી તપોભૂમિના પૈસાથી કપડાં પહેરવાનો અને ભોજન લેવાનો અમને શો અધિકાર હોઈ શકે? લોકો અમને ધોતિયું આપતા, કપડાં આપતા અને કહેતા કે, “ગુરુજી, અમે તમારા માટે લાવ્યા છીએ, ગુરુદક્ષિણા તરીકે લાવ્યા છીએ.” તમે લાવ્યા એ બદલ તમારો ખૂબ ખૂબ આભાર. ધન્યવાદ. એ બધું અમે એક પેટીમાં બંધ કરતા ગયા. એ બધાં કપડાં અમે તપોભૂમિ મોકલી આપ્યાં. ત્યાંના કાર્યકરોને અને બીજા માણસોને એ વહેંચી દીધાં. સારું ભાઈ, લો આ ધોતિયું તમારા માટે. કોઈનું ધોતિયું ફાટી ગયું તો એને પણ એક આપો. અમારી પેટી ખોલી નાખો કારણ કે એ બધા પોતાનું ઘર છોડીને આવ્યા છે. તેમને બીજી કોઈ આજીવિકા નથી. એટલા માટે તેમને લેવાનો, ખાવાનો અધિકાર છે. અમને અધિકાર નહોતો તેથી અમે નહોતા લેતા. જ્યાં સુધી અમે ગાયત્રી તપોભૂમિમાં રહ્યા, અમે ત્યાંના રસોડે જમ્યા નથી. પરંતુ અમે અમારી એશી વીધા જમીન આપી દીધી. એ સિવાય બીજું

અમારી પાસે જે કાંઈ હતું તે બધું જ આપી દીધું અને માત્ર અમારું શરીર લઈને જ્યારે આવી ગયા ત્યારથી અમે અહીં શાંતિકુંજના રસોડાનું ભોજન ખાવાનું શરૂ કર્યું. અહીંનાં વસ્ત્રો પહેરવાનું શરૂ કર્યું.

મિત્રો ! જે માણસે પોતાની અંગત સંપત્તિ જાહેર હિત કાજે ખર્ચી નાખી હોય, માત્ર એને જ દાનદક્ષિણાના રોટલા ખાવાનો અધિકાર છે. જ્યાં સુધી માણસ પાસે અંગત મિલકત હોય ત્યાં સુધી બહાર ક્યાંય જાય તો પણ મહેમાનની માફક જમે તે ઠીક છે. તમારી પાસે પૈસા આવે તો તેને સંસ્થામાં જમા કરાવજો. પૈસા બાબતે એવું કરીને ના આવતા કે, લોકો તમારા વિષે ટીકા કરવા લાગે કે, ગુરુજીના શિષ્યો તો તમારા હકના પૈસાની ચોરી કરવાના વિચારના છે. ભિક્ષા માગવાની ભાવનાથી આવે છે. આવા અભિપ્રાયો બાંધી લે તેવું ના કરતા. એ તમારી, અમારી અને આપણા મિશનની — બધાની નાલેશી છે, બદનામી છે.

તમારે બીજો પણ એક નિષેધ પાળવાનો છે. કયો? અમે તમને કન્યાઓ સાથે, મહિલાઓ સાથે ભેળવી દીધા છે. અમે યજ્ઞકુંડોમાં હવન કરવા માટે સ્ત્રીઓને, છોકરીઓને ભાગ લેવા દેવાની જવાબદારી ઉઠાવી છે. અમે એક મોટું કાર્ય ઉપાડી લીધું છે. એક મોટું હિંમતભર્યું પગલું લીધું છે. તમને કદાચ નહીં સમજાય કે અમે કેવું મોટું જોખમ ખેડ્યું છે? એ જવાબદારીની મર્યાદા જાળવવાનું તમારા હાથમાં છે. છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ પણ તમારી સાથે જ કામ કરશે. કન્યાઓ તેમના માથા ઉપર કળશ કે બેડાં મૂકીને તમારી સાથે ચાલશે. તમારી પાસે આવશે, તમારી પ્રદક્ષિણા ફરીને જયજયકાર બોલાવશે. કોઈ તમને કશું કહેશે, તો કોઈ તમને હવન કરવાનું કહેશે. તમે બે વાતનો ખાસ ખ્યાલ રાખજો. કોઈ એકલી છોકરી કે એકલી મહિલા સાથે તમે ક્યારેય વાત ના કરશો. એવે વખતે સાવ ચૂપ થઈ જજો અને સાદ પાડીને બીજા કોઈને બોલાવી લેજો. કોઈ અન્ય પુરુષ કે મહિલાને બોલાવી લેજો. ક્યારેય એકલા વાત કરશો નહીં. ક્યારેક કોઈ એકલી સ્ત્રી તમારી પાસે આવીને કોઈ વાત કરવા

ઈચ્છે તો કહી દેજો કે, બહેનજી, તમે તમારા પિતાને, ભાઈને કે બહેનને સાથે લઈને આવો. તેઓ અહીં આવીને બેસે પછી અમે બાબાજીને બોલાવી લાવીશું. એકલી મહિલા સાથે કદી વાત કરશો નહીં. હું તમારા ઉપર એનો પ્રતિબંધ લાદું છું. કોઈ પુરુષ સાથે ના હોય તો એકલા વાત કરવાની મનાઈ. આ થયો પ્રતિબંધ નંબર એક.

પ્રતિબંધ નંબર બે. છોકરીઓ તથા મહિલાઓ સાથે વાત કરતી વખતે તમારે ખ્રિસ્તી મિશનની વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈશે. ખ્રિસ્તી મિશન માટે કામ કરનારી મહિલાને 'નન' કહેવાય છે. તેમને સ્ત્રીઓ વચ્ચે, પુરુષો વચ્ચે, સમાજ વચ્ચે રહીને કામ કરવાની તાલીમ અપાયેલી હોય છે. તમે તેમને જોઈ હશે. સેવા-સુશ્રુષાના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી મહિલાને 'નર્સ' કહેવાય છે. જે પાદરી હોય તેને 'નન' કહેવાય છે. નન માથા ઉપર ટોપી જેવું પહેરી રાખે છે. તમે કદાચ તેમને જોઈ હશે. એ નનને ખાસ તાલીમ આપવામાં આવે કે તેમણે પુરુષ સાથે કદી આંખો મેળવીને વાત કરવી નહીં જોઈએ. પુરુષો જોડે માત્ર ખપપૂરતી અને કામ પૂરતી જ વાત કરવાની. તમે ભલે આ વાત કરો, પેલી વાત કરો કે સમજાવો, પણ આંખો મેળવવાની મનાઈ. આંખો નીચી રાખીને જ વાત કરવાની. તમે પણ મહિલાઓ સાથે આંખો ઢાળીને જ વાત કરો. તમને પણ આ જ ઉપદેશ કે શિખામણ આપવામાં આવે છે. તમારે મહિલાસમાજમાં જવાની અને વાત કરવાની જરૂર તો પડવાની જ. પણ આંખથી આંખ મેળવવાની નહીં. આંખો નીચી રાખીને જ વાત કરો. તમે નજર નીચી રાખીને વાત કરશો તો તમારી આબરૂ તમારું ગૌરવ, તમારું સન્માન બરાબર જળવાઈ રહેશે. તમે ગંભીર થઈને વાત કરજો. જોરથી વાત કરજો. કોઈ ખાસ વાત મિત્રને કરતા હો તે રીતે હળવાશથી વાત કરશો નહીં. જે કાંઈ કહેવા માગતા હો તે સ્પષ્ટ અને જોરથી કહો. જાણે બીજાને ઓછું સંભળાતું હોય તેવી રીતે કહો. ઓછું સાંભળતા માણસો કેવા જોરથી બોલતા

હોય છે ? તેને બીજા માણસો પણ ઓછું સાંભળતા હશે, એવું લાગે છે. તમે એમ સમજો છો ને કે અમારા કાન તો સારા છે. મહિલાસમાજ વચ્ચે તમે જ્યારે કામ કરશો ત્યારે કેવી રીતે બોલશો ? તે વખતે તમે માની લેજો કે જાણે મારા કાન બહેરા છે. દીકરી, જરા જોરથી બોલ. તું શું કહે છે ? તમારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે પણ જોરથી કહેજો. તમે આ વાતનું ધ્યાન રાખજો. આ વાતો બહુ કામની છે. છે તો સોયના ટોપકાં જેવી પરંતુ તમે જ્યાં પણ જાવ ત્યાં તમારે ભદ્ર માણસ તરીકે જવાનું છે. શ્રેષ્ઠ માણસ તરીકે જવાનું છે. તો જ તમે તમારી સંસ્થાના ગૌરવને અકબંધ જાળવી રાખવામાં સફળ થશો.

હવે હું તમને અહીંથી રવાના કરવાનો છું. ક્યાં મોકલવાનો છું ? તમે તમારી દીકરીને વળાવી દીધી હશે. તેના હાથ પીળા કરી દીધા હશે. મેં કોના હાથ પીળા કરી દીધા છે ? મેં આપ સૌના હાથ પીળા કરી દીધા છે. તમને કપડાં પહેરાવી દીધાં છે. હાથ પીળા કરી દીધા છે. હવે જવાબદારી તમારી છે. હવે તમારી પરીક્ષા થવાની છે. નવી આવેલી વહુ કેવી છે તેની કસોટી થવાની છે. તેને શું-શું રાંધતા આવડે છે ? રોટલી આવડે છે ? ના. પકોડી બનાવતાં આવડે છે ? ના. એના સાસુસસરા બેઠાં છે, અરે, આ નવી વહુના હાથની પૂરી-કચોરી તો બનાવવાનીને ચખાડો. આખું ઘર બેસીને જોશે કે, વહુ કેવી પકોડી બનાવીને કેવી રીતે પીરસે છે ? તમારે પીળાં વસ્ત્રો પહેરીને અને હાથ પીળા કરીને સાસરીમાં જવાનું છે. તમારે ત્યાં એવું કામ કરીને આવવાનું છે કે, વેવાઈ, દેરાણી, જેઠાણી અને ગામ આખું બોલી ઊઠે કે, વાહ, કેવી સરસ વહુ મળી છે ? સાસરીમાં તમારા મૂળ પાનદાનની આબરૂને અને વહુની સાચી આબરૂ તમારે જાળવી બતાવવાની છે.

યાદ રાખજો, તમારે એવું નામ કાઢવાનું છે કે, લોકો અમને કહેવા લાગે કે, ગુરુજી, પહેલાં જે મોહનલાલજીને તમે મોકલ્યા હતા, આ વખતે પણ

તેમને જ મોકલજો. હાલમાં અમે ફરી પાછું સંમેલન કર્યું છે અને અમારે ત્યાં તો મોહનલાલજીને જ મોકલજો. બેટા, આ વખતે મોહનલાલજીને નહીં, પણ માખણલાલજીને અમે મોકલવાના છીએ. આની પહેલાં મોહનલાલજીને મોકલ્યા હતા. હવે જેને મોકલીશું એ તેમના કરતાં સવા એકવીસ હશે, પોણી ઓગણીસ નહીં હોય (જરાય ઊતરતાં નહીં હોય). અરે, ગુરુજી, એમને જ મોકલ્યા હોત તો સારું હતું. લોકો તમને યાદ કરતા આવે એવી નિશાની મૂકીને આવજો. તમારા ગૌરવની, તમારા સ્વભાવની, તમારાં કાર્યોની, તમારી વિશેષતાઓની નિશાની મૂકીને આવજો. તમે જો ગૌરવની નિશાની મૂકીને આવશો તો મિત્રો, અમારી

આ શિબિર અને તમારું વાનપ્રસ્થ બંને ધન્ય બની જશે. લોકોમાં જાગૃતિ લાવવા માટે, લોકોમાં ભાવના જગાડવા માટે, લોકોમાં ઈશ્વર પ્રત્યે નિષ્ઠા જગાડવા માટે, અધ્યાત્મવાદની સ્થાપના કરવા માટે આત્માનો વિકાસ કરવા માટે અને ધાર્મિકતાની પુનઃસ્થાપના કરવા માટે અમે તમને ભારતભરના પ્રવાસે મોકલીએ છીએ. એથી અમારાં અને તમારાં કાર્યો પણ ધન્ય થઈ જશે. અમે તમને આ મુખ્ય ત્રણ ઉદ્દેશ્યો માટે જ મોકલીએ છીએ. તમે સાધના પૂરી કરીને જ આવજો અને અમારી આબરૂ વધારીને જ આવજો. આજની વાત પૂરી.

॥ ૐ શાન્તિ ॥

મિથિલા નગરીના સંન્યાસી મહાનંદે જીવનનાં ત્રણ વર્ષ કઠિન તપસ્યામાં વીતાવ્યાં. જપ, તપ, આસન, પ્રાણાયામ, સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ, કીર્તન, માર્જન, તર્પણ કરતાં કરતાં અસંખ્ય સિદ્ધિઓ હસ્તગત કરી લીધી. અસાધારણ ક્ષમતાઓ ધરાવતા મહાનંદ મુનિની ખ્યાતિ શુકલપક્ષના ચંદ્રમાની જેમ વધવા લાગી. સેંકડો લોકો તેમની સિદ્ધિઓનો લાભ મેળવવા લાગ્યા. પરંતુ મુનિનું અંતઃકરણ સ્થિર નહોતું. સિદ્ધિઓને કારણે તેમની કીર્તિ તો વધી ગઈ પરંતુ જેને માટે તેમણે ઘરબાર, કુટુંબકબીલો, સગાંસંબંધીઓ છોડ્યા હતા, એ શાંતિ, એ સ્થિરતા ના મળી શકી.

એક દિવસ આ દુઃખથી કંટાળીને મહાનંદ પોતાની ઝૂંપડીમાંથી બહાર નીકળ્યા અને એક ગામ તરફ ચાલી નીકળ્યા. તેમણે હજી તો ગામમાં પગ પણ માંડ મૂક્યો ત્યાં તો તેમને કોઈના કણસવાનો અવાજ સંભળાયો. કોઈક માણસ બીમાર હતો. તેની સારસંભાળ લેનાર કોઈ ન હતું અને પીડા ખૂબ વધી ગઈ હતી. એ માણસના હૃદયદ્રાવક હાયકારા મુનિના હૃદય સોંસરવા ઊતરી ગયા. તેમણે આખી રાત બીમારની સેવા-શુશ્રૂષા કરી. દવા આપી. પગ દબાવ્યા, બગડેલી ચાદરો બદલી, ઝાડો-પેશાબ સાફ કર્યા. છેલ્લા પહોરે જ્યારે તેને આરામ થયો અને તે ઊંઘી ગયો ત્યારે મુનિ આશ્રમમાં પાછા ફર્યા.

આજે તેમણે સંધ્યા ના કરી. ના પ્રાણાયામ કર્યા કે ના નિદિધ્યાસન કર્યું. તેમ છતાંય તેમના અંતઃકરણમાં અપૂર્વ શાંતિ, સ્થિર પ્રહુલ્લતા અને અપાર સુખ ઝરણાંની માફક ઊમટચાં હતાં. મહાનંદને ત્યારે બોધ થયો કે, તપ કે સાધના દ્વારા મેળવેલી ક્ષમતાનો યોગ્ય ઉપયોગ નહીં થવાને કારણે મન અશાંત હતું. તેઓ એને જ પોતાની સાધનાનો આગલો તબક્કો માનીને અવિરલ શાંતિ પામ્યા.

પ્રજ્ઞાપુરાણ : એક પરિચય

પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, વિદ્યાવૈભવ અને પ્રગતિનું સાચું જ્ઞાન પુરાણોમાંથી જ મળે છે. દરેક પુરાણ ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં અને ચોક્કસ હેતુસર લખવામાં આવ્યાં છે. તે જ રીતે વર્તમાન સમયમાં પરમ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીરામ શર્માજીએ કલિયુગની પ્રવૃત્તિઓથી વ્યાકુળ બનેલા અને જીવનના આદર્શોમાંથી વિચલિત થઈ ગયેલા લોકમાનસને પોતાના જ્ઞાન, ફિલસૂફી અને સત્સાહિત્ય દ્વારા માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

પ્રજ્ઞાપુરાણ : ‘પ્રજ્ઞાપુરાણ’ એવું નામ ‘પ્રજ્ઞા’ને કેન્દ્રબિંદુ માનીને કરવામાં આવ્યું છે, એ એના નામ ઉપરથી જ ખ્યાલ આવે છે. ‘પ્રજ્ઞા’ શબ્દનો અર્થ મેઘા, બુદ્ધિ અથવા ઊંડું જ્ઞાન – એવો થાય છે. આખી સૃષ્ટિમાં માનવીની શ્રેષ્ઠતાનો મૂળ આધાર પ્રજ્ઞા જ છે. દરેક માણસમાં ગુણ-દોષો (ખામીઓ અને ખૂબીઓ) હોય જ છે, માત્ર વિવેક જ નિરપેક્ષરૂપે શુદ્ધ હોય છે. આદર્શવાદી દીર્ઘદષ્ટા વિવેકશીલતાને જ પ્રજ્ઞા કહેવાય છે. ‘ન સશક્નોતિ કિં યસ્ય પ્રજ્ઞા ના પદિ હીયતે.’ અર્થાત્ – જેની બુદ્ધિ સંકટના સમયે પણ નાશ પામતી નથી, એ શું નથી કરી શકતો ?

આ યુગની ઘણીખરી સમસ્યાઓ માણસના દુર્બુદ્ધિથી ઘેરાઈ જવાને કારણે જ ઊભી થયેલી છે. તેનું સમાધાન, સદ્બુદ્ધિ, સદ્વિવેક કે સદ્પ્રજ્ઞા દ્વારા જ થઈ શકે. એટલા માટે યુગદષ્ટા પં. શ્રીરામ શર્મા આચાર્યજીએ આજના યુગની સમસ્યાઓને સમજીને જ સામાજિક, પૌરાણિક, ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક વાર્તાઓ દ્વારા પ્રજ્ઞાને જાગૃત કરનારી આ રચનાનું નામ ‘પ્રજ્ઞાપુરાણ’ રાખ્યું છે.

આ નામકરણમાં આચાર્યજીએ પૌરાણિક પરંપરા નિભાવી છે. પુરાણોનાં નામો જોતાં ખ્યાલ આવશે કે

પુરાણોનાં નામો ભગવાન વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારોનાં નામ ઉપરથી જ પડ્યાં છે. જ્યારે માણસ પરિસ્થિતિઓ ઉપર નિયંત્રણ મેળવવામાં નિષ્ફળ જાય છે, ત્યારે સૃષ્ટિ-સંચાલનનું સુકાન સર્જક પોતે જ સંભાળી લે છે અને અંધકારમાં પ્રકાશ ફેલાઈ શકે એવી વ્યવસ્થા ગોઠવી આપે છે. અવતાર-પ્રક્રિયા કે અવતાર રહસ્ય આ જ છે. જ્યારે જ્યારે અધર્મનો વધારો થયો છે, ત્યારે ત્યારે ભગવાને અવતાર ધારણ કરીને દુઃખો દૂર કરવાનું આશ્વાસન-હૈયાધારણ આપ્યું છે. ભગવાન મત્સ્યાવતાર, કુર્માવતાર, વારાહાવતાર, વામનાવતાર, નરસિંહાવતાર, રામાવતાર અને કૃષ્ણાવતારના રૂપમાં પ્રગટ થયા છે.

પરમ પૂજ્ય પં. શ્રીરામ શર્મા આચાર્યજીએ અત્યારે અનાસ્થા, સંકટ અને દુર્બુદ્ધિગ્રસ્ત માણસની સમસ્યાઓના સમાધાન માટે પ્રજ્ઞાવતાર થવાની સંભાવના પ્રગટ કરી છે. (આગાહી કરી છે.) અવતારોની પરંપરામાં પ્રજ્ઞાવતાર કે દસમો અવતાર છે, જેને નિષ્કલંક કે કલ્કિ-અવતાર પણ કહેવાયો છે. આપણી દુષ્પ્રવૃત્તિઓને નાબૂદ કરવાનું કાર્ય એણે જ કરવાનું છે, એટલા માટે હવે એના અવતારનો સમય પાકી ગયો છે. હવે મહાપ્રજ્ઞા ગાયત્રી જ યુગશક્તિ, વિશ્વશક્તિ તરીકે ઊપસી આવવાની છે. પૌરાણિક ભાષામાં તેનું નામ નિષ્કલંક છે.

પ્રજ્ઞા અભિયાન એ કોઈ માણસ કે સંસ્થાનું નામ નથી; પરંતુ એક આંદોલનનું નામ છે. આવનારી પેઢીઓ એને જ નિષ્કલંક અવતારી તરીકે ઓળખશે. આચાર્યજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે અગાઉના અવતારો વખતે સમસ્યાઓ પ્રાદેશિક (ભારત દેશ પૂરતી જ) અને વ્યક્તિપ્રધાન (કંસ, રાવણ વગેરે) હતી. હાલની સમસ્યાઓ વૈશ્વિક અને લોકમાનસમાં વ્યાપકરૂપે

ફેલાયેલી છે. એટલા માટે પ્રજાવતારનું કાર્યક્ષેત્ર વધારે વ્યાપક અને યુગાંતરીય ચેતનાના સ્વરૂપે વધારે સૂક્ષ્મ હશે. એનો કોઈ આકારદેહ નહીં હોય, પરંતુ અસંખ્ય પ્રજાપુત્રો તેની પ્રેરણાઓનું વહન કરીને નવજાગૃતિનો સંદેશ ફેલાવશે અને પ્રજા પરિજનોનો બહોળો દેવસમૂહ મહાકાળનો, યુગ સમસ્યાઓના સમાધાનનો ઉદ્દેશ્ય પૂર્ણ કરશે. પ્રજાવતારની યુગાંતર લીલાઓનું દર્શન કરાવતી આ રચનાનું પ્રજાપુરાણ નામ, એને કારણે સાર્થક જ છે. ધર્મના વિસ્તૃત સ્વરૂપે ફેલાવા માટે અને સદાચારના વ્યાપક પ્રચાર અને પ્રસાર માટે પ્રજાપુરાણનું દરેક જગ્યાએ, દરેક પ્રકારે અધ્યયન, મનન અને પ્રચાર થાય તે જરૂરી છે.

ઉદ્દેશ્ય : પ્રજાપુરાણનો ઉદ્દેશ્ય માનવચેતનાને જાગૃત કરવાનો છે. એમાં અનેક પ્રકારનાં દૃષ્ટાંતો અને લઘુકથાઓ દ્વારા માનવચિંતનમાં ફેરફાર અને સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આજના આધુનિક-ભૌતિક યુગની વિચારસરણીઓ, માન્યતાઓ અને આકાંક્ષાઓએ વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું છે. તેમનો અંત આણવો અને ગાયત્રી મહામંત્ર દ્વારા સદ્ભાવ ભરેલી આસ્થાઓની સ્થાપના અને અભિવૃદ્ધિ કરવી એ જ પ્રજાપુરાણ રચવા પાછળનો ખરો હેતુ છે, જેનાથી માણસ પાશવી પ્રવૃત્તિઓને છોડીને દેવ જેવો બની શકે.

પ્રજાપુરાણ સાંભળવું અને પ્રજાઅભિયાનનો અમલ કરવો એ બંને પરસ્પર સંકળાયેલા છે. આ પુરાણને બ્રહ્મસ્ત્ર જેવું માનીને લખવામાં આવ્યું છે. તેને માત્ર કાનને ગમે એવી (મનોરંજનની) વાર્તાઓ જેવી ના માની લેશો. યુગસંક્રાંતિના સમયે કાંઈક કરી છૂટવાની વાત વિચારો.

પુરાણોની શૈલી ખૂબ પ્રાચીન અને અનુભવસિદ્ધ કે પરિણામસિદ્ધ છે. કથાઓના આધારે ઉચ્ચકક્ષાની શ્રદ્ધાઓની ભૂમિકા સમજાવવાનું અને તેને હૃદયમાં ઉતારવાનું સરળ અને અસરકારક સાબિત થાય છે, એ હજારો વર્ષોથી સ્વીકારાયેલું છે.

પ્રજાયુગના સંજોગોને અનુરૂપ અર્થઘટન અને તાલીમની વ્યવસ્થા કરવી એ યુગધર્મ છે. પૂજ્ય ગુરુદેવે સમયની માંગને સંતોષવા અને લોકમાનસને સમજાવવા માટે એ જ પ્રક્રિયાનું પુનરાવર્તન કર્યું છે. એને આધુનિક યુગનું રામાયણ કહી શકાય. રામાયણમાં કથાના ચાર મુખ્ય વક્તા અને ચાર શ્રોતા અથવા પ્રશ્નકર્તા છે. શિવ અને પાર્વતી, મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય અને ઋષિ ભારદ્વાજ, કાકભુશંડીજી અને ગરુડજી તેમજ તુલસીદાસજી અને વાંચનાર કે સાંભળનાર પોતે. તે જ રીતે પ્રજાપુરાણમાં વિષ્ણુ ભગવાન અને નારદજી, તેમજ મહાપ્રાણ પિપ્પલાદમુનિ અને અન્ય ઋષિઓ, જુદા જુદા ખંડોમાં વિભિન્ન ઋષિગણ અને જિજ્ઞાસુ સાધક તેમજ પૂજ્ય ગુરુદેવ અને પ્રજાપુત્ર, એમ ચાર કથાવાચકો અને ચાર શ્રોતાઓ છે. પ્રજાપુરાણના ચાર ખંડો પ્રજાપુરાણરૂપી માનસરોવરના ચાર ઘાટો છે અને એના સાત અધ્યાય એ અમૃતકુંડ સુધી પહોંચાડનારાં સાત પગથિયાં છે. તેને પાર કરીને, જેનું પાન કરીને માણસ અમર બની જાય છે, એવું અમૃત તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પહેલા ખંડમાં આસ્થા સંકટનું વિવરણ છે અને અવતારશક્તિ દ્વારા સૂચવેલા તેમાંથી બહાર આવીને પ્રજાયુગ લાવવાની પ્રક્રિયા સ્વરૂપી આદેશો છે. ભ્રષ્ટ વિચારો અને દુષ્ટ વ્યવહાર સામે લડવા માટે અધ્યાત્મદર્શનનો વ્યવહારિક ઉપયોગ કઈ રીતે થઈ શકે તેનું તેમાં વિસ્તૃત વર્ણન છે.

બીજા ખંડમાં જેને ધર્મના અનામત સિદ્ધાંતો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને સદ્ગુણોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. આ ખંડમાં, સત્ય, વિવેક, સંયમ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, શિસ્ત, અનુબંધ, સૌજન્ય, સાહસ, સહકાર અને પરમાર્થ જેવા ગુણો અપનાવવાથી દેવમાનવોનું નિર્માણ કરવાનું અને સમાજમાં સત્પ્રવૃત્તિઓની સ્થાપના કરવાનું વિગતવાર વિશેષ વિવેચન છે.

ત્રીજા ખંડમાં કુટુંબજીવનના વિવિધ પાસાંઓ; દાંપત્યજીવન, ગૃહસ્થોની ફરજો, કુટુંબમાં બાળકો,

સ્ત્રીઓ અને વડીલોની ભૂમિકાને; સંસ્કારિતાના જતન અને વિશ્વના કુટુંબ તરીકેના સત્પુગી દર્શનના સ્વરૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે.

ચોથો ખંડ દેવસંસ્કૃતિના વર્ણાશ્રમધર્મ, પર્વ-સંસ્કાર, યાત્રા-પ્રવાસ, સંન્યાસ, મરણ પછીનું જીવન અને આસ્થા સંકટ જેવા આજે લગભગ લુપ્ત થઈ ગયા છે, તેવાં તમામ પાસાંને સમર્પિત છે. તેના અંતમાં સમાધાન માટે નિષ્કલંક પ્રજ્ઞાવતાર થવાનું વિવેચન છે.

પ્રજ્ઞા ઉપનિષદનો પાંચમો ખંડ 'સર્વધર્મ સમભાવ' વિષે છે. એ આજની ત્રાસ થઈ પડેલી એક વિષમ પરિસ્થિતિ છે, જેનું સમાધાન તેના કર્મવ્યવસ્થા, આત્મસુધારણા, વ્યવહારિક તપયોગ, આત્મબોધ,

ધર્મધારણા અને ઉપાસના-આરાધનાં પ્રકરણોના માધ્યમથી કરવામાં આવ્યું છે. પ્રજ્ઞાપુરાણની આગામી આવૃત્તિમાં તેના અનુમોદન માટે બધા ધર્મો, સંપ્રદાયો અને મતોની કથાઓ અને ઉદાહરણોને વ્યાખ્યા સહિત આવરી લેવામાં આવ્યાં છે.

છઠ્ઠા ખંડમાં દેવાત્મા હિમાલયની ઋષિસત્તાનાં અગોચર કાર્યોનો આધાર લઈને માણસના શરીર અને પ્રકૃતિનાં અકળ રહસ્યોનું સમાધાન વૈજ્ઞાનિક અધ્યાત્મવાદના આધારે આપવામાં આવ્યું છે. વિજ્ઞાન મંત્રશક્તિ, ઔષધિશાસ્ત્રથી માંડીને વૈદિક સાહિત્યના મોટાભાગના પ્રશ્નોનું સમાધાન પ્રશ્નોત્તરરૂપે આપવામાં આવ્યું છે.

•

આમ તો તેમનું જીવન શરૂઆતથી જ સાધનામય છે. સાધારણ વ્યક્તિ જેટલો સમય કમાણી માટે ખર્ચે છે, તેટલો તેઓ નિત્ય એમની સાધનામાં આપતા રહ્યા છે. તેમણે સર્વસાધારણ માણસની સામે પોતાના જીવનને એક પ્રયોગના રૂપમાં રજૂ કર્યું, કે ગૃહસ્થ રહેવા છતાં, કમાણી કરતા જઈને લોકસેવા કરતા જઈને કોઈ પણ માણસ આધ્યાત્મિક સાધનામાં મૂકી શકે છે અને એ માર્ગમાં આશાજનક પ્રગતિ પણ કરી શકે છે. મોટેભાગે લોકો ગૃહસ્થજીવનને લોકસેવા અને પરમાર્થ-સાધનામાં બાધક બને છે. તેમનું અનુમાન હોય છે કે, 'બ્રહ્મચારી કે સંન્યાસી જ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવામાં સફળ થાય છે. ઘરજંજાળમાં ફસાયેલા લોકો માટે તો એ માર્ગ મુશ્કેલ છે.' આવા લોકોની નિરાશાનું સમાધાન આમ તો શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો, તર્કો અને ઉદાહરણોથી પણ થઈ શકે છે. પરંતુ પરમ પૂજ્ય આચાર્યે એને માટે પોતાનું ઉદાહરણ પૂરું પાડવાને જ સર્વોત્તમ ઉપાય ગણ્યો. ગૃહસ્થ રહ્યા અને એ પ્રમાણિત કર્યું કે આત્મોન્નતિ માટે ગૃહસ્થજીવન કોઈપણ રીતે બાધક નથી બની શકતું, પરંતુ એક સારી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી લેતાં તે સહાયક પણ બને છે.

❧

આચાર્યજીનું કથન છે કે સાધના અને તપશ્ચર્યા બંને જુદી વસ્તુઓ છે. બંનેની શક્તિ અને મર્યાદાઓ પણ અલગ-અલગ છે. સાધના સામૂહિક પરિસ્થિતિઓમાં થઈ શકે છે. એથી માણસના સૂક્ષ્મ શરીરમાં સમાયેલ અન્નમયકોષ અને મનોમયકોષની શુદ્ધિ, પુષ્ટિ અને અભિવૃદ્ધિ થઈ શકે છે અને સાધકના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવમાં સાત્ત્વિક પરિવર્તન થઈ શકે છે. આ પરિવર્તનથી ઉત્પન્ન થયેલી આંતરિક નિર્મળતાને કારણે ઈશ્વરીય પ્રકાશનાં દિવ્ય કિરણો સાધકના અંતઃકરણમાં આવે છે અને તેને પ્રકાશિત કરે છે. તે આત્મકલ્યાણના માર્ગે આગળ વધે છે અને શાંતિ પણ મેળવે છે.

ખૂબ સારા નસીબે જ માનવશરીર મળે છે. સંસારમાં માણસ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ બીજું કશું નથી. તેમ છતાંય તે દીન-હીન કે પાંગળો બનીને કેમ જીવે છે? આ પ્રશ્ન પ્રાચીનકાળથી ઋષિમુનિઓને સતાવતો રહ્યો છે. માનવશરીર પ્રાપ્ત થયા પછી એનું લક્ષ્ય શું હોવું જોઈએ? આજનો માણસ એ વિષે બેખબર છે. શારીરિક સુખસુવિધાઓ અને ઈન્દ્રિયજન્ય સુખોની પ્રાપ્તિ એ માણસનું લક્ષ્ય હરગીજ નથી. માત્ર ભૌતિક સાધનો વધી જવાને કારણે જ જીવન રસપ્રદ અને આનંદપ્રદ બની જતું નથી. ઊલટાનું એના વધી જવાથી માણસ જટિલ સમસ્યાઓમાં ઘેરાઈને આકુળ-વ્યાકુળ બની જાય છે.

વર્તમાન યુગના વ્યાસજી શ્રીરામ શર્મા આચાર્યજીએ માણસ પોતાના પરમ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરીને મહામાનવ બની શકે અને અવિનાશી પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું તાત્વિક જ્ઞાન મેળવીને બ્રહ્મવિદ્યાનું મહત્વ સમજી શકે એટલા માટે માણસના વિકાસની વિવિધ શક્યતાઓ અને અપેક્ષિત ગુણોની છણાવટ કરી છે. આત્મજ્ઞાન થયા વગર માનવીય દુઃખોનો સંપૂર્ણ નાશ અશક્ય છે. એટલા માટે પ્રજ્ઞાપુરાણ માણસને સાચા માર્ગની દોરવણી આપે છે.

વિચાર અને વ્યવહારના આધારે પૂજ્ય ગુરુદેવે માણસજાતને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખી છે : (૧) નરપશુ (૨) નર પિશાચ (૩) મહામાનવ. પ્રજ્ઞાપુરાણ શ્લોક ૨/૧/૨૩ થી ૩૭ અને ૪૨ જુઓ.

નરપશુ : જે કાયમ પોતાના સ્વાર્થમાં રચ્યો-પચ્યો રહે છે, જે વધારે પડતો મહત્વાકાંક્ષી છે, જે કાયમ સમૃદ્ધિ અને પારકું ધન એકઠું કરવા માટે આતુર રહે છે, જે કુબેર અને ઈન્દ્ર બનવા ઇચ્છે છે, જે અભિમાન અને અહંકારનું પ્રદર્શન કર્યા વિના ધરાતો નથી, જે

માત્ર ભરણપોષણ અને કુટુંબવ્યવસ્થા પૂરતો જ મર્યાદિત રહે છે, તેને નરપશુ કહેવાય છે.

નરપિશાચ : સ્વાર્થમાં આંધળાભીત થઈને વિના કારણે બીજાનું બૂરું કરનારા, માણસના સ્વરૂપમાં પિશાચ જેવાં કુકર્મો કરે છે. અપરાધી વૃત્તિ અપનાવે છે, બીજાને લૂંટતા અને શોષણ કરતા ફરે છે તેમજ ફૂર બનીને બધાયને પજવે છે. તેમને અસુર અથવા દાનવ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

મહામાનવ : દેવમાનવ ભૌતિક ઇચ્છા-આકાંક્ષાઓનો ત્યાગ કરીને સાધારણ નાગરિક જેવું જીવન જીવે છે. તેઓ બ્રાહ્મણવૃત્તિ અપનાવે છે, જેઓ માનવીય ગુણોથી સંપન્ન હોય અને બીજાનું હિત જ જોતા હોય તેમને મહામાનવ કહેવાય છે.

નરપશુ અને નરપિશાચ સમાજ માટે કલંકરૂપ બનીને બધાયના તિરસ્કારનો ભોગ બને છે. પરંતુ મહામાનવ પોતાની જાતિ, રાષ્ટ્ર અને દુનિયામાં સન્માન પામીને દીવાની માફક પ્રકાશ અને સુગંધી ફેલાવીને દુનિયા માટે આદર્શ પૂરો પાડે છે. તેઓ ઈશ્વરે આપેલી માનવદેહ જેવી અણમોલ ભેટ પામીને લોકસાધનામાં જોડાઈ જઈને બીજાને પણ એ જ માર્ગે ચાલવાની પ્રેરણા આપે છે. મહામાનવની મુખ્ય લાક્ષણિકતા અને કર્તવ્યો આ જ છે.

સાચા માણસ બનવા માટે ધર્મપાલન અનિવાર્ય છે. ધર્મ જ નરપશુમાંથી મહામાનવ બનાવી શકે છે. ધર્મ એ માણસને તેજોમય બનાવનારું સૃષ્ટિનું સ્ફૂર્તિભર્યું અને પ્રેરણાદાયક તત્ત્વ છે, કે જે માણસને તેજસ્વી બનાવે છે. જે આપણું રક્ષણ કરે છે, જે ધારણ કરે છે, તેને જ આપણું શાસ્ત્ર વાફૂમય ધર્મ કહે છે. ધર્મપાલનના માર્ગમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવે છે, પરંતુ છેવટે તો ધર્મનો જ જય થાય છે. માણસ સત્ચિંતનને અપનાવવા

માટે, સંકુચિત સ્વાર્થવૃત્તિ છોડવા માટે અને સમૃદ્ધિઓને સમાજકલ્યાણ કાજે સમર્પિત કરવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે. ધર્મ અનેક નથી પણ એક છે. તે બધા માણસો માટે સરખો જ છે. ધર્મ આત્માનો પોકાર છે, ઈશ્વરનો આદેશ છે. વિશ્વકલ્યાણનું સાચું કારણ છે. એ અખંડ છે, તેના ભાગ પડી શકાતા નથી. પ્રદેશ, સમય અને જાતિના આધારે ચાલતી ધર્મપરંપરાઓને સંપ્રદાય કહે છે. અલગ-અલગ મત તો ઘણાબધા છે. પ્રજ્ઞાપુરાણ શ્લોક ૨/૨/૩૩ જુઓ.

દરેક યુગમાં જે મનીષી-ઋષિઓ અવતાર લે છે, તેઓ ધાર્મિક ફિલસૂફીમાં સંજોગોનુસાર જે-તે યુગને અનુરૂપ જોઈતા સુધારા, વધારા કે ફેરફાર કરતા રહે છે. બંધિયાર પાણી ગંધાય છે, તે જ રીતે જો ધર્મસંસ્કૃતિને વહેતી રાખવામાં ના આવે તો વિકૃતિઓ સમાજના વાતાવરણને બગાડી શકે છે. વખતોવખત, તેનું પુનરાવલોકન અને દાખલા-દલીલો, સાબિતીઓના આધારે તેનું વિવેચન કરીને સંસ્કૃતિનું શુદ્ધીકરણ કે નવીનીકરણ કરાતું રહે છે. એટલા માટે એ સ્પષ્ટ છે કે મહામાનવ બનવા માટે ધર્મ જ આધારભૂત બને છે. વ્યક્તિગત કર્તવ્યો અને સામાજિક જવાબદારીઓના આદર્શપરાયણ પરિપાલનને ધર્મ કહેવાય છે.

લક્ષણાનિ દશૈવાડસ્ય ધર્મસ્યોક્તાનિ મૂર્ધગૈઃ ।

યુગમપંચકરૂપે ચ જ્ઞાતું શક્યા નરૈસ્તુ તે ॥

ધર્મનાં લક્ષણો : ધર્મનાં દસ લક્ષણો છે, તેને પાંચ જોડીઓમાં આ પ્રમાણે કહી શકાય. સત્ય-વિવેક, સંયમ-કર્તવ્યપરાયણતા, શિસ્ત-આત્મશિસ્ત, સૌજન્ય-સાહસ અને સહકાર-પરમાર્થ. અધ્યાત્મના ઢોલ પીટનારા મોટાભાગના માણસો આ વિદ્યાનો કક્કો પણ જાણતા હોતા નથી. એટલા માટે જ લોકમાનસમાં છવાયેલી બ્રમણાઓને દૂર કરવા માટે મનીષીઓ સમય-સમય પર અવતાર લેતા હોય છે, કે જેનાથી વિશ્વને ધર્મની સાચી ફિલસૂફીનું તરફદાર બનાવી શકાય.

ધર્મનું પાલન કરતા રહીને વહેતા ઝરણાની માફક જીવવામાં જ જીવનની સાર્થકતા છે. અર્થપૂર્ણ અને

જાતને આત્મિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ ઊંચી લાવનારું ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવવાનું જ કલ્યાણકારી અને ઈચ્છનીય છે. મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો, તેઓ ધર્મનાં આ દસ લક્ષણોનું પાલન કરીને એક સંપૂર્ણ સાર્થક જીવન જીવ્યા હતા; એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. માણસ ધર્મધારણા અપનાવીને ઊંચા આવે છે, આગળ વધે છે અને મહામાનવ કહેવાય છે. તેઓ માત્ર ધર્મચર્યાઓ વાંચી-સાંભળીને સંતોષ પામતા નથી કે નથી તેઓ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોનાં કાર્યોને પૂરતા માની લેતા. તેઓ તો એથીયે આગળ વધીને તેની સાથે સંકળાયેલી મર્યાદાઓ અને નિયમોનું પાલન કરે છે અને તેના આદેશોનો અમલ કરવામાં સહેજ પણ આળસ કે પ્રમાદ કરતા નથી. આવા લોકો મહામાનવ બનવાનું જીવનસાર્થક્ય સહજરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવે ઘણી જગ્યાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, શરૂઆતમાં થોડાક માણસો ઉપર પ્રભાવ પડે તો પણ વાંધો નહીં. બધા જ માણસો અમારી વાત માની જ લે તે જરૂરી નથી. માણસ ધર્મનું પાલન કરતો રહીને આદર્શ પ્રત્યેની પોતાની નિષ્ઠાનું પ્રમાણ આપતો રહે, બસ એ જ ધર્મની સાચી સેવા ગણાશે.

સત્ય વિવેક : ધર્મનાં દસ લક્ષણોને શાસ્ત્રની ભાષામાં યમ-નિયમ કહેવાય છે. આપણા પૂર્વજો એ માણસમાં દિવ્ય ગુણો ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે જ તે નક્કી કર્યા હતાં. પરંતુ હાલના સમયમાં માણસ એ બધાની ધોર ઉપેક્ષા કરી રહ્યો છે. પહેલાં લોકો ખોટું બોલતા, ભગવાનની પાસે જવાનું છે, એવી બીક રાખતા હતા. આપણે ઘરબારવાળા છીએ, આપણાથી ખોટું ના બોલાય, એવી બીક રાખતા હતા. પરંતુ આજનો માણસ સાચું બોલતાં ડરે છે. આપણે તો કુટુંબ-કબીલાવાળા માણસો છીએ. સાચું બોલવાને કારણે કોઈ પરેશાની ઊભી થાય તો આપણે ક્યાં જવું ?

વિવેકશીલતા સાવ નાશ પામી છે. પહેલાંના સમયમાં માણસ નાના અમથા જીવની હત્યા કરતાં પણ ખચકાતો હતો. પગ નીચે કીડી પણ ના કચડાઈ

જા્ય તેનું ધ્યાન રાખતો હતો. પશુ-પંખીઓને દાણા નાખવામાં આવતા હતા. જમતાં પહેલાં ગૌભાગ અને શ્વાનભાગ અલગ કાઢી લેવામાં આવતો. પરંતુ આજકાલ તો તામસી-વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એટલી વધી ગઈ છે કે માણસને ગાયનું માંસ ખાવામાં પણ સંકોચ થતો નથી. માણસ વિવેકશૂન્યતાને કારણે ધર્મને સંપ્રદાય સમજી બેઠો છે, જેને કારણે તે પોતાના માટે અને અન્યને માટે, સમાજના માટે અનેક સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન કરી રહ્યો છે. માણસ આજે અંધવિશ્વાસમાં ઘેરાઈને, રૂઢિવાદી જડ પરંપરાઓમાં ફસાઈને કર્મકાંડને જ સર્વસ્વ માની બેઠો છે. એટલા માટે પૂજ્ય ગુરુદેવે પ્રજ્ઞાપુરાણમાં માણસને આવા અવિવેકથી મુક્ત થઈને સત્કર્મમાં પ્રેરિત થવાનો સંદેશ આપ્યો છે.

સંયમ અને કર્તવ્યપરાયણતા : માણસ ઈશ્વરનો અંશ હોવાને કારણે તેના હૃદયમાં ઈશ્વરે બક્ષેલી સમૃદ્ધિઓ પૂરતા પ્રમાણમાં છે. એને જાગૃત કરવા માટે ઈન્દ્રિય, વિચાર, સમય અને સાધનસંયમ પણ જરૂરી છે. વાસના, તૃષ્ણા અને અહંકારની, માણસને દાનવ બનાવી દેનારી પ્રવૃત્તિઓ આજે ચોમેર જોવા મળે છે. માણસ એની ઉપર સંયમ કેળવીને, નિયંત્રણ મેળવીને નરપશુમાંથી મહામાનવ બની શકે છે. અસંયમી માણસ અહંકારી અને વાસનાગ્રસ્ત હોય છે. એટલા માટે કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં ઊણો ઊતરે છે. તે પોતાની દુષ્પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવીને જ મહામાનવ બની શકે છે. આજે આવા કર્તવ્યનિષ્ઠ અને સંયમી માણસોની ખાસ જરૂર છે.

શિસ્ત અને આત્મશિસ્ત - અનુશાસન અને અનુબંધ : આ બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે અને શાલીનતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. આજે માણસ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે જીવીને અવ્યવસ્થિત બની ગયો છે. અનુશાસન એટલે સામાજિક મર્યાદાનું પાલન, જે બધા માટે અનિવાર્ય છે; કારણ કે ગેરશિસ્તને કારણે સમાજને ભારે નુકસાન થાય છે. આખી સૃષ્ટિનું સંચાલન પણ સંપૂર્ણ અનુશાસન સાથે જ થઈ રહ્યું છે. આજે

માણસ મર્યાદા ઓળંગીને સમાજના બધા નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી રહ્યો છે. નાગરિકતા અને માનવતાના ઘડતર માટે આ શિસ્તપાલન ખૂબ જરૂરી છે. આત્મશિસ્તને અનુબંધ કહેવાય છે. જેનાથી માણસ પોતે જ સંકલ્પ લઈને સત્કાર્યો માટે પ્રેરણા મેળવે છે, સંકલ્પવ્રત લેવાને અનુબંધ કહેવાય છે. શુભસંકલ્પ ધારણ કરવાથી આનંદ અને ઉલ્લાસ મળે છે. વર્તમાન સમયમાં શિસ્ત કરતાં સ્વયંશિસ્તની (અનુબંધની) જરૂર વધારે છે. તો જ ઉજ્જવળ ભવિષ્ય નિર્માણ થઈ શકશે.

સૌજન્ય-સાહસ : આજના જમાનામાં સજ્જનતા સાવ દોહલી થઈ ગઈ છે. મોટાભાગના લોકો ચહેરા ઉપર અંચળો ઓઢીને ફરતા હોય છે. જે રીતે રામલીલાનાં પાત્રો રામ કે ભરતનો અભિનય તો કરે છે, પરંતુ વાસ્તવિકતા સાથે તેમને કશું લાગતું-વળગતું હોતું નથી, તે રીતે વર્તમાન સમયમાં માણસ પોતે ખાલી બહારથી સારો દેખાય એટલું ઈચ્છે છે; બાકી એના મનમાં તો કોઈથી સમજી કે કલ્પી પણ ના શકાય એવા અને એટલા સ્વાર્થ અને મનોવિકારો ભરેલા હોય છે. કહેવા અને કરવામાં (વાણી અને વર્તનમાં) વિરોધાભાસ હોવાને કારણે આજે સમાજમાં ઘણી સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે, જેનું સમાધાન કરવાનું ખૂબ જરૂરી છે.

પરાક્રમનો અર્થ - કામ કરવાની ધગશ, શુભ કાર્યોમાં શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની હિંમત. માણસ વર્તમાન યુગમાં પોતાની શારીરિક શક્તિ, આર્થિક તાકાત અને વિચારબળનો સાવ દુરુપયોગ કરી રહ્યો છે. હાલમાં વિદ્યાની તાકાત, વાદવિવાદ અને તર્કવિતર્ક અને કુતર્કો માટે, ધનની તાકાત અહંકારને પોષવા માટે અને શારીરિક તાકાત બીજાને દુઃખ આપવા માટે જ વપરાતી હોય એવું લાગે છે. સજ્જન માણસો વિદ્યાનો જ્ઞાન વધારવા કે ફેલાવવા માટે, ધનનો દાન માટે અને શરીરબળનો બીજાના રક્ષણ માટે સદુપયોગ કરે છે. એટલા માટે આ જમાનામાં તે વખતે જ્ઞાન, ધન અને બળનો સદુપયોગ બીજાની મદદ માટે કરવાની

ખાસ જરૂર છે.

સહકાર-પરમાર્થ : સહકારનો અર્થ છે – પરસ્પર સહયોગી બનીને, સંગઠિત બનીને રહેવું. સમાજનું ઘડતર અને સંગઠન અરસપરસ સહકારથી જ થાય છે. પશુ-પંખીઓ પણ સમૂહમાં રહે છે, પરંતુ કમનસીબે આજે માણસના મનમાં સ્વાર્થવૃત્તિ એટલી વધી ગઈ છે કે, તે સંગઠનનું, એકતાનું મહત્ત્વ ભૂલી ગયો છે. તે માત્ર પોતાના પૂરતું જ વિચારતો હોવાને કારણે તેને પરમાર્થનો તો વિચાર જ નથી આવતો. એટલા માટે સ્વાર્થ અને સંકુચિતતાને કારણે કુટુંબ તથા સમાજમાં નારકીય વાતાવરણ ઊભું થઈ ગયું છે. તેથી આ સંજોગોમાં માણસના બ્રહ્મ વિચારોને સુધારીને તેને પરમાર્થમાં પ્રેરવાની ખાસ જરૂર છે. તો જ માણસ સંગઠિત બનીને જનકલ્યાણના માર્ગે આગળ વધી શકશે. માણસની પાશવીકતા અને પૈશાચિકતાને કોઈ દબાણ કે ઉપદેશથી દૂર નહીં કરી શકાય. તેને શ્રેષ્ઠ વાતાવરણ જ સુધારી શકે તેમ છે. આવું મહામાનવોની સંખ્યા વધે તો જ શક્ય બને છે.

નશપશુ બીજાનો દાખલો લઈને સુધરી શકે છે, નરપિશાય ઉપર દબાણ અને અંકુશ રાખવો પડે છે અને મહામાનવ, મહામાનવના સહવાસ અને એમના ચીંધિલા માર્ગે ચાલીને જ બને છે. એટલા માટે મહાપુરુષો એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પ્રવાસ કરતા રહીને સતત સંપર્ક જાળવી રાખતા હતા. જ્યારે અને જે પ્રકારના પરિવર્તનની જરૂર પડી છે, ત્યારે ત્યારે એ પ્રકારના મહામાનવોએ જન્મ લીધો છે. એટલા માટે મહાન બનવા ઈચ્છનારા માણસોએ ધર્મધારણા અપનાવવી જોઈએ અને પોતાનું વર્તન ધર્મચાર્યો જેવું બનાવવું જોઈએ. જે ધર્મને તરછોડે છે, એને બધા તરછોડે છે. જે ધર્મને અપનાવે છે, એને બધા સ્વીકારે છે, જે ધર્મનું રક્ષણ કરે છે, એનું પોતાનું રક્ષણ થાય છે. એટલા માટે પ્રજાપુરાણ કથાના માધ્યમથી સુષુપ્ત પ્રતિભાઓને જાગૃત કરવી અને તેમને આત્મઘડતરના પુણ્ય-પ્રયોજનમાં પ્રેરિત કરવી એ આ યુગસંક્રાંતિના સમયનું પહેલું અને મુખ્ય કાર્ય છે, એવું જરૂર કહી શકાય.

આચાર્યજીએ એ પણ બતાવ્યું કે ઉપાસના અને સાધના જો સામૂહિક જીવનમાં રહીને કરવામાં આવે તો તેના દ્વારા અન્નમયકોષ અને મનોમયકોષ ઉપર વિજય મેળવીને અને પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં અનેક સતોગુણી વિશેષતાઓ ઉત્પન્ન કરીને જીવનલક્ષ્યને પૂરું કરવા માટે પ્રગતિ કરી શકાય છે અને ધીમે ધીમે એ માર્ગે ચાલતાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે છે. સર્વસાધારણને માટે, સદ્ગૃહસ્થો માટે આ જ ઉપાસના અને સાધનાનો માર્ગ સરળ અને યોગ્ય છે. જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ એ ત્રણેય યોગ આ ઉપાસના માર્ગની અંતર્ગત આવે છે. તપશ્ચર્યાનો માર્ગ એનાથી ઉપરનો અને વધુ શક્તિશાળી છે. એમાં કુંડલિનીયોગની અંતર્ગત ષટ્ચક્રો તો પ્રસિદ્ધ છે. પણ વાત ત્યાં સુધી સીમિત નથી. આ ષટ્ચક્રોથી પણ સૂક્ષ્મ એવી અન્ય અગણિત શક્તિગ્રંથિઓ મનુષ્યનાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરોમાં રહેલી છે અને તેમાં પોતાની રીતની અનેક વિશેષતાઓ છુપાઈ છે. આ સુપ્ત સંસ્થાનોને જાગૃત અને ક્રિયાશીલ બનાવીને માણસ પોતાની અંદર એવાં યુંબકીય શક્તિકેન્દ્રો ઉત્પન્ન કરે છે, જે સમગ્ર વિશ્વના અદૃશ્ય અંતરિક્ષમાં ફેલાયેલી પ્રકૃતિ અને પરમેશ્વરની અનેક વિભૂતિઓને પોતાની તરફ ખેંચી શકે છે. તપનો ઉદ્દેશ્ય એવી આધ્યાત્મિક શક્તિઓની સિદ્ધિ છે જે પોતાનું જ નહીં, બીજા અનેકોનું પણ મહત્ત્વપૂર્ણ કલ્યાણ સાધી શકે છે.

પ્રજ્ઞાપુરાણમાં કુટુંબઘડતર

જેવું બીબું હોય તેવી જ મૂર્તિ ઘડાય છે એ એક સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારાયેલું છે. સમાજ એ એવી જ એક મૂર્તિ છે, જેનું બીબું કુટુંબ છે. સમાજનિર્માણ, સમાજસુધારણા, સત્પ્રવૃત્તિઓનો ફેલાવો — આ બધાની શરૂઆત કુટુંબસંસ્થામાંથી જ થાય છે. આદર્શ કુટુંબો જ મજબૂત સમાજનો પાયો રચે છે એટલા માટે મહાપુરુષોનું ધ્યાન કુટુંબ ઉપર વિશેષ રહ્યું છે.

પ્રજ્ઞાપુરાણ એ પૂજ્ય ગુરુદેવ દ્વારા રચાયેલું એક એવું શાસ્ત્ર છે, કે જેમાં જીવનની એ તમામ મહત્ત્વપૂર્ણ બાબતો ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે, કે જેની ઉપેક્ષાને કારણે આજે ઘરઘરનું વાતાવરણ ક્લેશ-કંકાસને લીધે નરક જેવું બની ગયું છે. દેશનું ભવિષ્ય અંધકારમય દેખાય છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિ છેક સાતમા પાતાળે પહોંચી ગઈ છે. એમાં સૌથી મહત્ત્વની એક બાબત છે — ‘પરિવાર-નિર્માણ યોજના’. “જેઓ માણસની, સમાજની અને દેશની અગત્યની જવાબદારીઓ સંભાળવા ઇચ્છે છે, તેઓ તેને માટે જરૂરી અનુભવ કોઈ કુટુંબનું આદર્શ રીતે સંચાલન કરીને મેળવી શકે છે.”

પરિવાર-નિર્માણ ઉપર એટલો વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે પ્રજ્ઞાપુરાણના ત્રીજા ખંડનું નામ જ ‘પરિવાર ખંડ’ રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રજ્ઞાપુરાણના ૩/૧/૩૯માં શ્લોકમાં લખ્યું છે કે, કુટુંબ એ દરેક માણસની પહેલી પાઠશાળા છે. બધા જ સંતો, ફિલસૂફી, વૈજ્ઞાનિકો, સમાજસુધારકો અને મહાપુરુષો કોઈને કોઈ કુટુંબના આંગણાની શોભા વધારતા હોય છે અને જે તે કુટુંબના વાતાવરણને અનુરૂપ પોતાના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કરતા હોય છે. પ્રાચીનકાળમાં કુટુંબો નાનાં અને સંસ્કારી હતાં. ત્યારે સાધનોની તંગી હતી, પરંતુ આજે જુદી જ સમસ્યાઓ નડે છે. એ સમસ્યાઓને નજર સામે રાખીને પૂજ્ય ગુરુદેવે પ્રજ્ઞાપુરાણમાં એના

સમાધાનો આપ્યાં છે.

સંયુક્ત કુટુંબમાં પતિ, પત્ની, બાળક-વૃદ્ધ, મા-બાપ, ભાઈ-બહેન — દરેકનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન હોય છે. પહેલાના જમાનામાં સંયુક્ત કુટુંબનો જ રિવાજ હતો અને તેઓ હળીમળીને સાથે રહેતા હતા, કારણ કે એ બધા વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ હતો અને એ બધા અન્યોન્ય માટે ત્યાગ કરવા તૈયાર રહેતા હતા. પરંતુ આજના જમાનામાં સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા નામશેષ થતી જાય છે અને કુટુંબ પતિ-પત્ની અને તેમનાં બાળકો પૂરતું જ સીમિત થઈ ગયું છે. પ્રજ્ઞાપુરાણના પરિવાર ખંડમાં વધારે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા બાંધતા લખ્યું છે કે, કુટુંબભાવના હોય તો કોઈપણ સમૂહને કુટુંબ કહેવાય છે.

આજે કુટુંબો વિભક્ત થઈ ગયાં છે અને જેને એકમ કુટુંબ કહેવાય છે, તેવા નાનાં કુટુંબોમાં પણ પતિ-પત્ની અને બાળકો સુખશાંતિથી રહેતા હોય, તેવું જણાતું નથી. પ્રજ્ઞાપુરાણના લેખકનું ધ્યાન તેનાં મૂળ કારણો ઉપર ગયું છે. તેથી દાંપત્યજીવનને સુખી બનાવવાના નિયમો ઉપર તેમણે ખાસ પ્રકાશ પાડ્યો છે. આદર્શ દાંપત્યજીવનનાં કેટલાંક ઉદાહરણો જેવાં કે રેવતી અને બલરામ, તેમજ દ્રૌપદી અને સત્યભામાના સંવાદના માધ્યમથી એ નિયમો સમજાવ્યા છે. નાની-નાની કથાઓ અને દૃષ્ટાંતોના માધ્યમથી સંયુક્ત કુટુંબપ્રથાના ફાયદાઓ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નાનાં કુટુંબોમાં પણ આજે સુખ-શાંતિનું વાતાવરણ જોવા મળતું નથી. પત્ની જો કદાચ સમૃદ્ધ કુટુંબની હોય કે, વધારે લાયકાત ધરાવતી હોય અથવા પશ્ચિમી સભ્યતાના રંગે રંગાયેલી હોય તો પણ દાંપત્યજીવનમાં સમરસતા કે અનુકૂલન જાળવવું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. આવા સંજોગોમાં પતિના મા-બાપની ઉપેક્ષા થાય છે એ તો ખરું જ, ઉપરાંત પતિમાં પણ લઘુતાગ્રંથિ બંધાઈ

જાય છે અને ઘર, ઘર ન રહેતાં ધર્મશાળા બની જાય છે અને પત્ની જો સમૃદ્ધ કુટુંબની ના હોય તો પત્ની ઉપેક્ષિત થતી રહે છે. આવા સંજોગોમાં પત્નીને ખૂબ દુઃખી જીવન જીવવું પડે છે. આજે માણસને સૌથી વધારે જરૂર, ગાઢ આત્મીયતાના અનુભવની, વ્યાપક પોતીકાપણાની અને આંતરિક હૂંફનો આસ્વાદ માણવાની છે. કુટુંબનો અર્થ માત્ર લગ્નબંધન જ નથી, પરંતુ મિત્રભાવે સાથે મળીને કામ કરનારા સમૂહને જ સાચા અર્થમાં કુટુંબ કહેવાય છે.

આવી પરિસ્થિતિઓમાં ઘરને સ્વર્ગ બનાવવા શું કરવું જોઈએ ? એને માટે મા-બાપ નાનપણથી જ બાળકોને, તેઓ મોટાં થાય ત્યારે આવી સમસ્યાઓના ભોગ ના બને તેવા સંસ્કારો આપે તે ખાસ જરૂરી છે. આવી સમસ્યાઓનાં સમાધાન આપતાં પૂજ્ય ગુરુદેવે ધૌમ્યઋષિના માધ્યમથી કહ્યું છે કે, ગૃહસ્થધર્મનું પાલન એ એક પ્રકારની યોગ-સાધના છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મસ્ય પરિપાલન મ પ્યહો ।
યોગભ્યાસ ઈવાસ્તીહ સંયમાદાત્મનઃ સદા ॥

— પ્રજાપુરાણ ૩/૧/૧૪

સુખી ગૃહસ્થ માટે આત્મસંયમ પણ જરૂરી છે. એમાં પરમાર્થ, સેવા, પ્રેમ, સહાયતા, ત્યાગ, ઉદારતા અને પારસ્પારિક સદ્ભાવના જેવા સદ્ગુણો પણ હોવા જોઈએ. કુટુંબના દરેક સભ્યો પોતાનો સ્વાર્થ ત્યજીને બીજાની સુખસગવડો ઉપર ધ્યાન આપે, ત્યારે જ કુટુંબમાં સુખશાંતિનું વાતાવરણ સર્જાઈ શકે. એને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે ગુરુદેવે લખ્યું છે કે, ગૃહસ્થજીવન એ — જેમાં સંયમ, સેવા અને સહિષ્ણુતાની સાધના કરવી પડે છે, એવું — એક તપોવન છે.

કુટુંબ-વ્યવસ્થાના નિર્માણ અને યોગ્ય સંચાલનમાં સ્ત્રીની ભૂમિકા સૌથી વધારે મહત્વની છે. એટલા માટે ગુરુદેવે — સ્ત્રીકેળવણી અને સ્ત્રી-જાગૃતિને ઘણું મહત્વ આપ્યું છે. ગામડાઓમાં તો આજે પણ નારીજાગૃતિ નહિવત્ છે. બાળલગ્ન, પડદાપ્રથા, દહેજપ્રથા, નાતરું કે બીજવર જેવા અનેક કુરિવાજો જૂની ધરેડ અનુસાર

ચાલ્યા જ આવે છે. જેને કારણે દેશનો વિકાસ ખોરંભે ચડ્યો છે. એને કારણે ઉન્નતિ માટેના તમામ પ્રયત્નો એળે જાય છે. આ સમસ્યાઓના સમાધાન માટે ગુરુદેવે પ્રજાપુરાણમાં નારીકેળવણી અને નારીઉદ્ધાર ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે અને કેટલાંય ઉદાહરણો દ્વારા લોકજીવનમાં સુધારો થઈ શકે, એવી હકીકતો ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. દહેજનો દૈત્ય કેટલાંય કુટુંબોને ભરખી ગયો છે. નારીની હાલતને પાયામાંથી સુધાર્યા વગર આપઘાત, બાળી મૂકવી કે શારીરિક-માનસિક પંગુતા જેવી વિકૃતિઓ કદીયે દૂર થઈ શકવાની નથી.

દેયાનાં વસ્તુજાતાનાં ચાકચકચસ્ય વા પુનઃ ।

આભૂષણાદિકાનાં ચ સમ્મર્દસ્ય પ્રદર્શનમ્ ॥

— પ્રજાપુરાણ ૩/૨/૩૬

જેને કારણે આજનું કૌટુંબિક જીવન નરક જેવું બની ગયું છે, એવી વિકૃતિઓનાં કેટલાંય ઉદાહરણો આપ્યાં છે. જે લગ્નોમાં દહેજ, દરદાગીના, આડંબર, ટોળાંશાહી અને ધામધૂમ સંકળાયેલાં હોય તેને અસુર લગ્ન કહેવાય છે. આવાં લગ્નોને કારણે દાંપત્યજીવન નરક જેવું બની જાય છે. ‘ત્રણ પરિસ્થિતિઓ’ નામની દાંપત્યજીવન વિષેની એક નાની કથા ત્રીજા ખંડના બીજા અધ્યાયમાં આપવામાં આવી છે. તેને વાંચીને માર્ગદર્શન મેળવી શકાય છે. સુખી દાંપત્યજીવન માટે પતિ-પત્નીએ બે શરીર વચ્ચે એક પ્રાણ બનીને રહેવું જોઈએ, એકબીજાને સન્માન અને સહકાર આપવા જોઈએ તેમજ એકબીજાની ભૂલોને દરગુજર કરીને બદલાની ભાવના ના રાખવી જોઈએ.

પતિઃ પત્ની ચ પ્રાણૈસ્તુ ગચ્છેતામેક્તાં સદા ।

શરીરેણ દ્વયં સ્યાતાં સ્નેહસન્માનમેવ ચ ॥

— પ્રજાપુરાણ ૩/૨/૪૧

પતિ-પત્નીએ પરસ્પર સહાનુભૂતિ ભરેલો વ્યવહાર રાખવો જોઈએ. પતિ-પત્ની હળીમળીને રહે તો જ ઘર સ્વર્ગ જેવું બની જાય છે.

આજના વિષમ સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખીને તેના ઉકેલ માટે પૂજ્ય ગુરુદેવે આત્મસંયમ, પરસ્પર

સદ્ભાવ, સાદાઈ અપનાવવી, ધન સમજી વિચારીને વાપરવું, વ્યસનોથી દૂર રહેવું — વગેરે કળાઓ શીખવા ઉપર ખાસ ભાર આપ્યો છે. માણસ ગૃહસ્થજીવનમાંથી જ સ્વર્ગીય સુખનો આનંદ મેળવી શકે છે.

સ્ત્રી એ બાળકની સૌથી પહેલી ગુરુ છે. એટલા માટે સ્ત્રી-કેળવણી એ આજની પાયાની જરૂરિયાત છે. બાળક ગર્ભમાંથી જ માતાના ગુણો ગ્રહણ કરતું હોય છે. ગુરુદેવે “માતા જ જો હોય અજ્ઞાન, કેવી રીતે યોગ્ય થાય સંતાન” કહીને સ્ત્રીને શિક્ષણ આપવાની પ્રેરણા આપી છે.

આજના જમાનામાં શિક્ષણક્ષેત્રે પણ બે વિરોધાભાસી સ્થિતિઓ પ્રવર્તે છે. પહેલું તો, જ્યાં આજે પણ સ્ત્રીઓમાં અંધવિશ્વાસ, અજ્ઞાન અને પછાતપણું પ્રવર્તે છે, તેવા પછાત પ્રદેશોમાં સ્ત્રીઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. સ્ત્રીનું બીજું રૂપ, જેને આજની ભાષામાં હાઈ સોસાયટી કહેવાય છે, તેવા સભ્ય અને સંસ્કૃત પરિવારોમાં જોવા મળે છે. એવા કુટુંબની છોકરીઓ તથા એનાં મા-બાપ છોકરીને પોલીસ અધિકારી, મેજિસ્ટ્રેટ, એન્જિનિયર કે ડોક્ટર બનાવવાના સપનાં જોતાં હોય છે. પરિણામે એ છોકરીઓને લગ્ન પછીના રસોઈ કે તેના જેવા ગૃહસ્થજીવનનાં અન્ય કામકાજ કરવામાં ખૂબ તકલીફ પડે છે. આ બંને પરિસ્થિતિઓ દુઃખદ છે. છોકરીઓને ભણતરની સાથે-સાથે, મહેમાનો અને વડીલોનું સન્માન કરવાનું, તેમની સરભરા કરવાનું તથા આસ્તિકતાનું શિક્ષણ પણ આપવું જોઈએ.

આસ્તિકતા : ઈશ્વર ઉપર ભરોસો રાખવાથી અને પ્રભુભક્તિ કરવાથી માણસને દુષ્ટવૃત્તિઓ છોડવાની પ્રેરણા મળે છે. એટલા માટે દરેક ઘરમાં પૂજાસ્થાન બનાવીને સદ્બુદ્ધિ આપનારી ગાયત્રી માતાની પૂજા થવી જોઈએ. ઉપરાંત ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર દરેક માણસે પોતપોતાની શક્તિ, શ્રદ્ધા અને સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે જપ-તપ, નમન-વંદન કે પૂજા-પાઠ કરતા રહેવું જોઈએ, જેનાથી તેનામાં માનવીય દિવ્ય

ગુણો ઊતરી આવશે અને તે બીજાનું ભલું કરી શકાશે.

બાળકોનું ઘડતર : દાંપત્યજીવનમાં પડતી મોટાભાગની તકલીફોનું મુખ્ય કારણ, બાળકોના ઘડતર પાછળ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં નથી આવતું એ હોય છે. આજે સભ્ય કહેવાતાં, ગણાતાં કુટુંબોમાં પણ બાળકો ખૂબ ઉપેક્ષિત હોય છે. મા-બાપ તેમને સંસ્કારી બનાવવા માટે જોઈતો સમય ફાળવી શકતા નથી. આવાં કુટુંબોમાં માતાને મમ્મી અને પિતાને ડેડી કહેવાય છે. એનો સીધેસાદો વાચ્યાર્થી જ લઈએ તો — મમ્મી એટલે પિરામિડમાં રાખેલું શબ થાય અને ડેડી એટલે તો ડેડ છે જ. તો પછી બાળકોનું માર્ગદર્શન કરવા માટે બાકી કોણ રહ્યું ? એટલા માટે બાળકોને પૂરતો પ્રેમ કે માર્ગદર્શન મળી શકતાં નથી. તેને કારણે તેઓ કુસંગે ચડીને બગડી જાય છે, વંઠી જાય છે. આવાં બાળકો મોટાં થઈને કુટુંબનું વાતાવરણ કલુષિત કરે છે અને આગળ જતાં સમાજને પણ પતન તરફ ઢસડી જાય છે. મા-બાપ, કુટુંબ, જ્ઞાતિ, સમાજ — બધા પર આની માઠી અસર પડે છે. મા-બાપ અને વડીલો જો બાળકોના ઘડતર ઉપર ધ્યાન આપશે અને તેમને સંસ્કારી બનાવશે તો દાંપત્યજીવનમાં આવનારી તમામ સમસ્યાઓનો અંત આવી જશે અને બાળકો સંસ્કારી નીવડશે. બાળકોના ઘડતર વિષે પૂજ્ય ગુરુદેવ લખે છે કે — “જાગૃત વડીલો બાળકોના શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને સર્વાંગી વિકાસ ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપે છે અને તેમનાં બાળકો મોટાં થઈને દેશના સારા નાગરિક બને છે તેમજ પોતાના દેશ અને જાતિનું નામ રોશન કરે છે. ઈતિહાસનાં પાનાંઓ ઉપર તેમનાં નામ સોનેરી અક્ષરે અંકાય છે.”

વૃદ્ધોનું મહત્ત્વ : આજના જમાનામાં ઘડપણ શાપરૂપ બની ગયું છે. એનું કારણ, આપણે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના નિયમો સાવ ભૂલી ગયા છીએ, એટલું જ છે. આશ્રમવ્યવસ્થા મુજબ માણસે ૫૦ વર્ષ પછી વાનપ્રસ્થી બનીને ઘર-ગૃહસ્થીનો મોહ છોડી દઈને લોકકલ્યાણનાં કાર્યોમાં લાગી જવું જોઈએ. આ

ઉંમરે જો વડીલો ઘરમાં બેઠા રહીને પોતાના દીકરા-વહુઓ ઉપર હુકમો કરે રાખે તો તેનાં બે જ પરિણામ હોઈ શકે. કાં તો ઘરમાં કંકાસ-કજિયા થયે રાખે અને કાં તો બાળકો બળવાખોર બની જાય. પ્રજ્ઞાપુરાણના શ્લોક ૩/૫/૭૭-૭૯ જુઓ. તેમાં વૃદ્ધજનોને લાગણીભર્યું જીવન જીવવાની સલાહ છે. દીકરા-દીકરીઓને જો બાળપણથી જ સારા સંસ્કારો આપવામાં આવ્યા હોય, તો સમસ્યાઓ ઓછી નડે છે. પરંતુ પિતા-પુત્રની ઉંમરના ૨૦-૨૫ વર્ષનો તફાવત હોવાને કારણે દીકરા-દીકરીઓ આધુનિક વિચારસરણીના રંગે રંગાયેલા હોય ત્યારે જો વડીલો રૂઢિવાદી વલણ અપનાવે રાખે તો તેમની વચ્ચે ખાસ્યું અંતર પડી જાય છે. આ બાબતે ગુરુદેવ લખે છે કે, ઘરમાં વડીલોની આમન્યા, મર્યાદા જળવાવી જ જોઈએ. તેમના અનુભવોમાંથી પાઠ શીખવા જોઈએ. સાથેસાથે નવી પેઢીના યુવા વર્ગે અંધવિશ્વાસ અને રૂઢિવાદી જડ પરંપરાઓનો વિરોધ પણ કરવો જોઈએ. હકીકતમાં તો આ આશ્રમ-વ્યવસ્થા ભારતીય ઋષિઓની દૂરંદેશીનો ખૂબ મહત્ત્વનો દાખલો છે.

આરણ્યકાનાં મધ્યે ચ વાનપ્રસ્થસુસાધનામ્ ।
કૃત્વૈવ લોકકલ્યાણપુણ્યકાર્ય વિ ધીયતામ્ ॥

— પ્રજ્ઞાપુરાણ ૩/૫/૪૯

આ ઉંમરે માણસે ઘર કુટુંબ પૂરતા મર્યાદિત ના રહેતાં સમાજ અને દેશના હિત કાજે ઘરથી દૂર આવેલી કોઈ સેવાભાવી સંસ્થા કે આશ્રમ સાથે જોડાઈને લોકકલ્યાણનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. પ્રજ્ઞાપુરાણના લેખકશ્રીએ શાંતિકુંજ, ગાયત્રી તપોભૂમિ, આંબલખેડા વગેરે આશ્રમોની સ્થાપના, આ પ્રાચીન આદર્શોના આધારે જ કરી છે. આવા આશ્રમોમાં નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપકો, ડોક્ટરો, એન્જિનિયરો વગેરે સમયદાન કરીને આત્મસંતોષ, લોકસન્માન અને દૈવીકૃપા — એમ ત્રણે લાભ મેળવી રહ્યા છે. એ સિવાય પણ દેશમાં અને દેશબહાર પણ ઘણી શક્તિપીઠો છે. ત્યાં આધેડ

માણસો સાચા અર્થમાં વાનપ્રસ્થી બનીને કુટુંબના સંપર્કમાં રહીને પણ આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ કરી શકે છે. આ વિષયમાં પૂજ્ય ગુરુદેવ લખે છે —
કસ્માદપિ ચ હેતોસ્તુ યેષાં વાસોઽધિકં નહિ ।
બહિઃ સમ્ભવ એતેઽધિ નિવાસં સ્વં તુ સદ્મનિ ॥

— પ્રજ્ઞાપુરાણ ૩/૫/૫૮

વૃદ્ધ માણસો, જો કોઈ કારણસર બહાર જઈ શકે તેમ ના હોય તો તેમને કુટુંબની દેખભાળ રાખતા રહીને સામાજિક જવાબદારી સંભાળવાની સલાહ આપવામાં આવી છે.

આ બાબતે કહી શકાય કે, વૃદ્ધાવસ્થા એ જીવનમાં સાંજના વિસામા જેવો સમય છે કે જ્યાં માણસ પોતાની તમામ કૌટુંબિક જવાબદારીઓથી પરવારી જઈને લોકકલ્યાણની દિશામાં મુક્ત રીતે આગળ વધીને આત્મકલ્યાણ સાધી શકે છે. આજે ઘણી સેવાભાવી સંસ્થાઓ આ જ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્ત છે, એ બહુ આનંદની વાત છે. આ દેશની જાગૃતિ દર્શાવતી એક સારી નિશાની છે. પૂજ્ય શ્રીરામ શર્મા આચાર્યજીએ આ ‘કુટુંબ’નો વ્યાપક અર્થ કરીને મહાન પ્રજ્ઞાની ઉપાસનાનો ગાયત્રી મહામંત્ર આપીને સમગ્ર વિશ્વને એક તાંતણે પરોવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; એ કહેવું અહીં અસ્થાને નહીં ગણાય.

છેવટે એટલું જ કહેવાનું કે, યુગનિર્માણના વ્રતધારી આચાર્યશ્રીએ આદર્શ કુટુંબના નિર્માણ માટે કુટુંબવ્યવસ્થા, ગૃહસ્થજીવન, સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય, બાળકોનું ઘડતર, વડીલોનું મહત્ત્વ વગેરે પ્રકરણોમાં આધુનિક સમસ્યાઓનાં કાયમી સમાધાનો આપીને સૌને લોકજાગૃતિનો સંદેશ આપવા માટે શંખનાદ કર્યો છે. પ્રજ્ઞાપુરાણમાં સમાજનું નવનિર્માણ કૌટુંબિકતાના આધારે જ થશે, એવો તેમને અટલ વિશ્વાસ છે. એમ થશે તો સમાજમાં વિરાટ બ્રહ્મની ઝાંખી દેખાશે અને ત્યારે બધાં જ પોતાને વિશ્વ ‘કુટુંબ’ના સભ્ય માનવા લાગશે.

卐

પ્રજ્ઞાપુરાણમાં સમાજ-નિર્માણ

માણસનું સમષ્ટિ (વિરાટ) રૂપ એટલે સમાજ, અને સમાજનું વ્યષ્ટિ (લઘુ) સ્વરૂપ એટલે માણસ. માણસ એ એકમ છે, અને સમાજ એ આવાં એકમોનો સમૂહ છે. ઘણા માણસો ભેગા મળીને સમાજ બનાવે છે. સમાજ માણસોનું ઘડતર કરે છે. સભ્ય સમાજના લોકો શ્રેષ્ઠ જીવન જીવે છે. અણઘડ સમાજના લોકો જંગલી-સંસ્કૃતિને વરેલા હોય છે. જો સમાજ ઉતરતી કક્ષાનો હોય તો તેમાં રહેનારા જનસમુદાયનું વ્યક્તિત્વ વિકાસ પામતું નથી. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે આજના યુગને અનુરૂપ સભ્ય અને આદર્શ સમાજની રચના માટે જરૂરી હકીકતો અને નિયમો ઉપર વિષદ્વિચિતન અને છણાવટ કરી છે, જેને પ્રજ્ઞાપુરાણના માધ્યમથી સરળતાથી સમજી શકાય છે. પૂજ્ય ગુરુદેવે પ્રજ્ઞાપુરાણમાં કહ્યું છે – સમાજની ઉપયોગિતા અને જરૂરિયાત આદિકાળથી ચાલી આવે છે અને અંતકાળ સુધી રહેવાની જ છે, તો પછી સમાજને ઉત્તમ શા માટે ના બનાવવો જોઈએ? આપણે જે સમાજમાં રહીએ છીએ, જ્યાંથી આપણને અનેક ઉપહારો મળે છે; તેને સુંદર, શ્રેષ્ઠ અને સભ્ય બનાવવાની જવાબદારી આપણી જ છે. આપણો સમાજ એ જ આપણો સૌથી મોટો આરાધ્ય છે, તો પછી એના યોગ્ય નિર્માણ અને વિકાસ માટે આપણે સૌએ પ્રયત્ન શું કામ ના કરવો?

પ્રજ્ઞાપુરાણમાં સમાજના પતનનાં મુખ્ય કારણો ઉપર સ્પષ્ટ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. સમાજને વિભાજિત અને વિકૃત કરનારાં પરિબલોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઊંચ-નીચ, ઘૂત-અઘૂત, નાના-મોટાના ભેદભાવની જડ માન્યતાઓને કારણે સમાજ ત્રાસી ગયો છે, ખોખલો થઈ ગયો છે. માણસ જ્યાં સુધી પોતાના સ્વાર્થને પ્રાધાન્ય આપીને સામાજિક હિત તરફ આંખમીંચામણા કરતો રહેશે ત્યાં સુધી

સમાજનિર્માણનાં કાર્યો થઈ શકવાનાં નથી. સમાજનિર્માણ, જ્યારે દરેક માણસના મનમાં 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્'ની ભાવના જાગે, ત્યારે જ શક્ય છે. 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ' અને 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્'ની માન્યતા ધરાવતી ભારતીય સંસ્કૃતિ હંમેશાં આદર્શ સમાજની રૂપરેખા આપતી રહી છે. જ્યારે જ્યારે માણસે તેનો અમલ કર્યો છે, ત્યારે ત્યારે સમાજ ઉત્કૃષ્ટ બનીને દેવસમાજ સમો બન્યો છે.

આદર્શ સમાજ માટે આદર્શ સંસ્કૃતિનું હોવું જરૂરી છે કારણ કે સંસ્કૃતિના દિવ્ય સિદ્ધાંતો જ સમાજને સ્વરૂપ અને દિશા આપીને તેને નવું સંગઠન આપે છે. જેને દેવસંસ્કૃતિની ઉપમા આપવામાં આવી છે તે ભારતીય સંસ્કૃતિ, પોતાની શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થાઓને કારણે અનુપમ અને દુનિયા માટે અનુકરણીય રહી છે. વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો મૂળ આધાર છે, જે સમાજના ઘડતર માટે પણ આધારસ્તંભ સમાન છે.

સમાજના નિર્માણ માટેના આ મહત્વપૂર્ણ સાધન, વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થાનો સમાજના હિત કાજે પૂરેપૂરો ઉપયોગ થઈ શકે એટલા માટે પ્રજ્ઞાપુરાણમાં વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થાના સંશોધિત સ્વરૂપનું વિગતવાર વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રજ્ઞાપુરાણના ચોથા ખંડના બીજા અધ્યાયનો અગિયારમો શ્લોક જુઓ :

મહત્વેનાભિયોજ્યાન્ન સર્વે ચત્વાર એવ તુ ।

કર્તું નિયોજિતામત્ર વ્યવસ્થાં તુ સમાજગમ્ ॥

અર્થાત્ સમાજની સ્થિરતા, સુવ્યવસ્થા અને કાર્યોના યોગ્ય અમલીકરણ માટે ચારે વર્ણોને યોગ્યતાના આધારે સમાન મહત્વ અપાવું જોઈએ. ચારે વર્ણો અગત્યના છે. શ્રેષ્ઠ સમાજની રચનામાં અને તેના પૂર્ણ વિકાસમાં ચારે વર્ણોનાં કાર્યો અને અનુભવોની પોતાની

ખાસ ઉપયોગિતાઓ છે.

ઋષિઓએ જાહેર અને વ્યક્તિગત જીવનને વર્ણ તેમજ આશ્રમના રૂપમાં જે ચાર ભાગોમાં વહેંચેલા છે, તે દરેક સમયને લાગુ પડે તેવા, દરેક જગ્યાએ લાગુ પડે તેવા અને દરેક સંજોગોમાં સત્યની કસોટી ઉપર સાચા સાબિત થાય તેવા છે. જેમાં દરેકને માટે તેમનાં કાર્યોને અનુરૂપ જવાબદારીઓ નક્કી થયેલી હોય, એવી સુવ્યવસ્થિત સમાજવ્યવસ્થા; સાંસ્કૃતિક સુદૃઢતા અને સામાજિક એકતા માટે ખૂબ જરૂરી છે. ચાર વર્ણોનો અર્થ છે — ઉચ્ચકક્ષાના હેતુઓ પાર પાડવા માટે કામકાજની ચોક્કસ વહેંચણી. ચાર આશ્રમોનો અર્થ છે — ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક હેતુઓ પાર પાડવા માટે આયુષ્યનું ચોક્કસ આયોજન. આ વિભાજન ખૂબ જ વૈજ્ઞાનિક, પ્રગતિશીલ અને વ્યવહારિક રીતે ખૂબ ઉપયોગી નીવડેલ છે. વર્ણવ્યવસ્થા ખૂબ સમજી વિચારીને નક્કી થયેલી છે. તેને કારણે જ, આખો સમાજ તેને માન્ય રાખીને પોતાનું કામ કરતો આવ્યો છે.

સમાજના ઘડતર માટે ગોઠવાયેલી સંસ્કૃતિની આ સર્વોત્તમ વ્યવસ્થા (વર્ણવ્યવસ્થા); સામાજિક ભાગલાનું કારણ હરગીજ નથી. તેનું સાચું કારણ તો જમાનાઓથી ચાલતા આવેલા વિગ્રહો, આક્રમણો અને સામાજિક ગરબડોને કારણે ઉત્પન્ન થયેલી વિકૃતિઓ છે.

ગુણ કર્મ સ્વભાવાના મા ધારેણ વિભાજનમ્ ।

વર્ણાનાં ભવતિ પ્રાયો જન્મના ન મહત્વગમ્ ॥

કર્મકૌશલગં ચૈતન્મન્તવ્યં જન્મનૈવ ચૈત્ ।

મન્યતે કર્મ નૈવ ચેદ્ વન્ધ્યવૃક્ષ ઈવ સ્મૃતઃ ॥

— પ્રજાપુરાણ ૪/૨/૯-૧૦

વર્ણવ્યવસ્થા ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવના આધારે જ માન્ય છે, નહીં કે જન્મની જાતિના આધારે. જન્મથી તો બધા જ શુદ્ર જેવા અણઘડ જ હોય છે. મોટા થયા પછી તેમની ભાવના, પ્રતિભા અને ક્ષમતા અનુસાર તેમના વર્ણ અને આશ્રમ નક્કી થતા હોય છે. લોકશિક્ષણ સાથે સંકળાયેલા સમૂહને ‘બ્રાહ્મણ’, કુકર્મો

અને કુરિવાજો સામે લડનારા સમૂહને ‘ક્ષત્રિય’, આર્થિક જવાબદારી સંભાળીને ભૌતિક રીતે સંપન્ન બનાવનારાઓને વૈશ્ય અને મજૂર વર્ગને શુદ્ર ગણવામાં આવ્યા છે. એ ચારેયનાં મહત્ત્વ અને ગૌરવ એકસરખાં જ છે.

બધા માણસો એકતા અને સમાનતાની ભાવનાઓમાં બંધાયેલા રહે ત્યારે જ સમાજ સંગઠિત રહી શકે છે અને માણસને તેની પ્રતિભા પ્રમાણે કામ કરવાની તક મળે તો જ તેની ક્ષમતાનો પૂરેપૂરો વિકાસ થઈ શકે છે અને પોતાને તથા સમાજને તેનો પૂરો લાભ મળી શકે છે. ભવિષ્યપુરાણનું દૃષ્ટાંત આપતાં ગુરુદેવ લખે છે કે — “ગાય અને ઘોડાની માફક જ મનુષ્ય પણ એક જાતિ જ છે. વર્ણો પણ ગુણ અને કર્મ ઉપર આધારિત છે, બાકી જન્મના આધારે તેનાં કોઈ ચિહ્નો હોતાં નથી.”

પ્રજાપુરાણમાં નાતજાતના કે ઊંચનીચના ભેદભાવ ઉપર આધારિત જડ માન્યતાઓનો પ્રગટપણે વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે. દાસીપુત્ર વિદુરજી, હરિજન રૈદાસ, ભીલડી શબરી, માછીમારનો પુત્ર વ્યાસજી, શુદ્રકુળમાં જન્મેલા ઐતરેય, દરજી નામદેવ વગેરેને શ્રદ્ધેય અને સન્માનનીય વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

વર્ણથી કોઈ ઊંચ-નીચ હોતું નથી. ‘વર્ણો-વૃણુતે’ આ વ્યુત્પત્તિથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્ણનું વરણ કરવામાં આવે છે એટલે કે પસંદ કરવામાં આવે છે. વર્ણવ્યવસ્થાની જેમ જ આશ્રમવ્યવસ્થા પણ સમાજ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. એની ઉપર પ્રકાશ પાડતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ કહે છે કે —

આશ્રમોસ્તિ વિભાગઃ સ જીવનક્રમગો ધ્રુવમ ।

અસ્ય સ્વીકરણાદ્ વ્યક્તિઃ સુખં યાતિ સમુન્નાતિમ્ ॥

સમાજશ્ચાપિ નો રુદ્ધો જાયતે પ્રગતિક્રમ ।

સદા સન્તુલનં ચાત્ર તિષ્ઠત્યેત નિરન્તરમ્ ॥

— પ્રજાપુરાણ ૪/૨/૧૩-૧૪

આશ્રમો, જીવનક્રમના, આયુષ્યનાં (કર્તવ્યોને અનુલક્ષીને પાડેલા) વિભાગો છે. તેને અપનાવવાથી

માણસ સુખી અને સમાજ ઉન્નત બને છે. પ્રગતિક્રમ અટકી જતો નથી અને સમતુલા જળવાઈ રહે છે.

એનો અર્થ એ કે, સમાજની સર્વાંગી પ્રગતિ અને માણસની સમગ્ર ઉન્નતિ, બંને રીતે જોતાં આશ્રમવ્યવસ્થા ઉપયોગી છે. આશ્રમવ્યવસ્થા પ્રમાણે માણસજીવનના એકચતુર્થાંશ ભાગના પહેલા તબક્કામાં વિદ્યા અને કળાકારીગરી મેળવીને ગૃહસ્થજીવનને લાયક બને છે. આયુષ્યના બીજા ચતુર્થાંશ ભાગમાં ગૃહસ્થજીવન જીવે છે અને તેના થકી સમાજને કૌટુંબિક જીવનની ઉત્કૃષ્ટતાઓનો લાભ આપે છે. જીવનનો ત્રીજો ચતુર્થાંશ ભાગ વાનપ્રસ્થનો છે અને અંતિમ ભાગ સંન્યાસનો છે. આ બંને અવસ્થાઓમાં માણસ પોતાના સમય, સાધન અને પુરુષાર્થનો ઉપયોગ સમાજકલ્યાણ માટે કરે છે.

સમાજના ઘડતરમાં ચારે આશ્રમો ભરપૂર ભાગ ભજવે છે, તેમ છતાંય વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ પરંપરાના અનુયાયીઓને વિશેષ આદર-સન્માન મળે છે. તેને કારણે સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ મોટાભાગની જવાબદારીઓ નિભાવતા રહે છે. સમાજનો આ વર્ગ જ્યાં સુધી જીવંત અને પ્રખર હોય છે ત્યાં સુધી સમાજમાં સત્પ્રવૃત્તિઓનું પ્રાધાન્ય રહે છે, જેને કારણે સમાજ સુખી અને દરેક રીતે સમૃદ્ધ રહે છે.

સમાજની શ્રેષ્ઠ હાલતને રામરાજ્યના રૂપમાં કલ્પવામાં આવી છે, જેના વિષે સંત તુલસીદાસ કહે છે —

બરનાશ્રમ નિજ-નિજ ધરમ, નિરત વેદ પથ લોગ ।
ચલહિં સદા પાવહિં સુખહિં, નહિં ભય શોક ન રોગ ॥

માનવસમાજમાં જ્યાં સુધી આશ્રમવ્યવસ્થાનો સુચારુરૂપે અમલ થતો રહ્યો, ત્યાં સુધી તેને શ્રેષ્ઠ નાગરિકો, લાયક ગૃહસ્થો, ઉત્તમ સંન્યાસીઓ અને ત્યાગીઓ મળતા રહ્યા.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ, શક્તિ, વિદ્યા અને સંસ્કારો મેળવવાનો સમય છે. તેનાથી ઓજસ્વી, તેજસ્વી, મનસ્વી વ્યક્તિત્વ-નિર્માણ થાય છે. ગુરુકુળોમાં

બ્રહ્મચારીને જ્ઞાન એટલે કે વિદ્યાનાં બધાં પાસાંનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. માણસની સુષુપ્ત ક્ષમતાઓને ધૌગિક અભ્યાસો અને આધ્યાત્મિક સાધનાઓ વડે વિકસાવીને તેને નરરત્નના રૂપમાં ચમકાવવામાં આવે છે. માણસ અને સમાજને જોડતી કડી જેવી કુટુંબસંસ્થાને ગૃહસ્થાશ્રમની ઉત્કૃષ્ટ વિચારધારાના રંગે રંગીને, દૈવી ગુણોની પાઠશાળાના રૂપમાં વિકસાવવામાં આવે છે.

બધા આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. તેને બધા આશ્રમોનું કેન્દ્ર ગણી શકાય. ગૃહસ્થજીવન એ જ સાચું તપોવન છે.

વિદ્યા અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગોઠવાયેલા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ માટે ઋષિઓએ નક્કી કરેલા સમય પછી માણસ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશે છે. એ માત્ર બે શરીરોનું મિલન જ નથી પરંતુ સંસ્કારો મેળવવાની પાઠશાળા પણ છે. તેમાં બધા કુટુંબીઓ સાથે રહીને; સહકાર, ખંત, ઉદ્યમ અને સ્વાવલંબનનું શિક્ષણ મેળવે છે. હકીકતમાં કુટુંબ એ સમસ્ત માનવજાતિના રૂપમાં ફેલાયેલા સૃષ્ટિના વિશાળ પરિવારનું એક નાનું એકમ જ છે.

જનજાગૃતિ માટે, જનસંપર્ક માટે અને રચનાત્મક કાર્યોના સંચાલન માટે જે ઉંમરે શારીરિક યોગ્યતા અને પૂરતો સમય ઉપલબ્ધ હોય છે, એ અવસ્થાને વાનપ્રસ્થજીવન તરીકે જીવવાની પ્રેરણા પ્રજ્ઞાપુરાણમાં આપવામાં આવી છે. અશક્ત અવસ્થાના (ઢળતી ઉંમરના) વાનપ્રસ્થો અને સંન્યાસીઓ સમાજ માટે ભારરૂપ બને છે. એટલા માટે જ્યારે ખપપૂરતી શારીરિક ક્ષમતા જળવાયેલી હોય એ ઉંમરે જ આ આશ્રમોના આધારે સમાજકલ્યાણનાં કાર્યો કરવાં જોઈએ. શરીર નબળું પડી ગયા બાદ ઝૂંપડીમાં બેઠેલા સંન્યાસીના રૂપમાં એક જ જગ્યાએ રહીને પુણ્ય કમાવી આપનારું, લોકોનાં હિત માટે સાધના, શિક્ષણ અને પ્રેરણા આપવાનું કાર્ય કરવું જોઈએ.

આ રીતે આપણે પ્રજ્ઞાપુરાણમાંથી જોઈ શકીએ છીએ કે, સમાજના ઘડતરની સાચી અને મજબૂત

પૃષ્ઠભૂમિ, વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા જ છે. વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થાનું સંશોધિત સ્વરૂપ જ સ્વીકારવા યોગ્ય છે, નહીં કે પારંપારિક વિકૃત સ્વરૂપ. આપણે એની તંદુરસ્ત ભૂમિકાને આત્મસાત્ કરીને, અમલમાં મૂકીને સમાજ-નિર્માણમાં લાગી પડવું જોઈએ. પ્રજાપુરાણની મુખ્ય પ્રેરણા જ એ છે.

સમાજ-નિર્માણના એના પછીના ક્રમમાં યાત્રા અને મંદિરોના પ્રકરણનો ઉલ્લેખ છે. આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોને દરેક માણસ સુધી પહોંચાડવા માટે દુનિયાભરમાં યાત્રાધામો અને મંદિરોની પ્રજ્ઞાલિકાને અનુસરવામાં આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તો એનું મહત્ત્વ છે જ. ઉપરાંત જે સંસ્કૃતિઓમાં મૂર્તિપૂજાને સ્વીકારવામાં આવી નથી; તેમાં પણ મંદિરો, મસ્જિદો, દેવળો, સ્તૂપો કે વિહારોના રૂપમાં દેવસ્થળો બનાવાયેલાં છે. જેમાં તીર્થસ્થાનો ના બનાવાયાં હોય કે તીર્થયાત્રાને મહત્ત્વ આપવામાં ના આવ્યું હોય, તેવો એક પણ સંપ્રદાય કે સંસ્કૃતિ જોવા મળતા નથી.

ચારધામ, બાર જ્યોતિર્લિંગ, ગણપતિનાં એકવીસ તીર્થ, ચોવીસ શક્તિપીઠ, એકાવન સિદ્ધ ક્ષેત્રો, સાત પુરીઓ (નગરીઓ) પાંચકાશી, સાત નદીઓ, સાત પવિત્ર સ્થળો, પાંચ સરોવર, નવ જંગલો (અરણ્યો), ચૌદ પ્રયાગ, બેતાલીસ શ્રદ્ધાક્ષેત્રો, ચાલીસ દિગંબર જૈન તીર્થો, ત્રીસ શ્વેતાંબર જૈન તીર્થો, સાત બૌદ્ધ તીર્થો — આ બધાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પ્રાચીન પરંપરાનાં મુખ્ય તીર્થો છે. પ્રાચીનકાળથી આ તીર્થો જનજાગૃતિનું કાર્ય નિભાવતાં આવ્યાં છે. આપણા દેશમાં ગુરુકુળો અને જંગલમાં ભણવા જવાની પરંપરા ઋષિકાળથી ચાલતી આવી છે. ગુરુકુળોનું સંચાલન ગૃહસ્થવર્ગના બ્રાહ્મણો કે ઋષિઓ દ્વારા થતું હતું, જ્યારે આરણ્યક, તપસ્વી કક્ષાના ઋષિઓ ચલાવતા હતા. ગુરુકુળમાં બ્રહ્મચારીઓ વિદ્યા મેળવતા હતા. જ્યારે આરણ્યકોમાં વાનપ્રસ્થ સંન્યાસીઓ લોકશિક્ષણની સમગ્ર તાલીમ લેતા હતા. વાનપ્રસ્થીઓ કાયમ લોકોના ભલા માટે પરિભ્રમણ, પર્યટન કરતા રહેતા હતા.

સંન્યાસીઓને પોતાના કાર્યક્રમોને પૂરજોશમાં અમલમાં મૂકવામાં, મંદિરો અને તીર્થસ્થાનો વિશેષ મદદરૂપ હતાં. પ્રજાપુરાણમાં મંદિરો અને તીર્થો સ્થાપવાના ઉદ્દેશ્યને સ્પષ્ટ કરતાં લખ્યું છે કે —

નિર્વહન્તિ ક્રમં ચૈનં તત્ર દેવાલયા ઈમે ।

આશ્રમેષુ પુરોધ્વેવાભૂવન્ ગ્રામેષુ તેષુ ચ ॥

— પ્રજાપુરાણ ૪/૪/૧૬

ધર્મસ્થાનો એક જગ્યાએ સ્થપાય છે અને એના દ્વારા ધર્મધારણાને જીવંત રાખવાની જવાબદારીનું વહન દૂરદૂરના વિસ્તારો સુધી થાય છે. કલેક્ટર આખા જિલ્લાને સંભાળે છે અને મામલતદાર આખા તાલુકાનું ધ્યાન રાખે છે. ધાર્મિકક્ષેત્રે વ્યવસ્થા અને તેની ઉપયોગિતા જાળવવામાં અને તેની સર્વાંગી પ્રગતિ સાધવામાં નાનાં-મોટાં કેન્દ્રો પણ બરાબર એવી જ ભૂમિકા ભજવે છે.

આવાં ધાર્મિક મથકો દ્વારા સ્થાનિક કક્ષાએ અને દૂર આવેલા પ્રદેશોમાં વ્યાપક કક્ષાએ પણ, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનો ફેલાવો કરવામાં આવતો હતો. દરેક મંદિર અને તીર્થસ્થાન લોકચેતનાની જાગૃતિ માટેનું મુખ્યકેન્દ્ર હતું. સમાજને સભ્ય, સુંદર અને ઉન્નત બનાવનારા તમામ કાર્યક્રમો-ઉપક્રમો, ચલાવતા રહેવાનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય આવાં ધાર્મિક સ્થળોએથી કરવામાં આવતું. આવાં મથકોની જવાબદારી અને ફરજોને સ્પષ્ટ કરતાં પ્રજાપુરાણમાં લખ્યું છે કે —

દાયિત્વમનયોસ્તત્ર કર્તવ્યં ચ દ્વિષેવ તત્ ।

વિભક્તં તત્ર તત્રસ્ય વિધીનાં નિર્મિતઃ સદા ॥

— પ્રજાપુરાણ ૪/૪/૩૭

“તેમની ફરજો અને જવાબદારીઓ બે ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. એક તો સ્થાનિક કાર્યોને લોકશિક્ષણમૂલક બનાવવાનો. સ્થાનિક કક્ષાએ પાઠશાળા, અખાડા, કથા, સત્સંગ, ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો, પુસ્તકાલય, દવાખાનાં વગેરે રચનાત્મક કાર્યોને વેગ આપવાનો. બીજો — સંપર્ક થઈ શકે તેટલા વિસ્તારોમાં સત્પ્રવૃત્તિ વધારવાની આગેવાની લેવાનો.”

મંદિરો અને તીર્થસ્થાનો વડે લોકોને એકસૂત્રે સાંકળી લેવાય તે માટે સનાતન ધર્મમાં દેવદર્શન અને તીર્થયાત્રાનું વિશેષ મહત્વ દર્શાવાયું છે. આવા ઉપક્રમનો લાભ દરેક કક્ષાના લોકો લઈ શકે છે. મંદિર અને તીર્થસ્થળોને કારણે સમાજને ઘણા ફાયદાઓ થાય છે.

સમાજ-નિર્માણ અને વિશ્વ-નિર્માણ, બન્ને પરમાર્થનિષ્ઠા ઉપર આધારિત છે. જો નરી સ્વાર્થવૃત્તિ ભરેલી પ્રવૃત્તિઓ જ ફેલાયેલી હોય તો સમાજ અને દેશ અવિકસિત, પછાત રહી જાય છે. ઉદાર આત્મીયતા અને પરમાર્થનિષ્ઠામાં જ સાચી ઈશ્વરભક્તિની ભાવના પણ રહેલી છે. પોતાને સમાજનું એક મુખ્ય અને અભિન્ન અંગ સમજીને આત્મકલ્યાણની સાથે સાથે સમાજકલ્યાણ અને જગદ્ગલ્યાણનાં કાર્યો પ્રત્યે પણ જાગૃત રહેવું જોઈએ. ઘર કે કુટુંબમાંથી મળી રહેતાં વરદાનો સમાજ ખાતર ખર્ચી નાખવાં જોઈએ. પ્રજાપુરાણમાં આ હકીકતને આ રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવી છે :

“ઘર કે કુટુંબને વ્યાયામશાળા જેવાં માનવાં જોઈએ. જો નાના એકમમાંથી મળેલી ઉપલબ્ધિઓને લોકકલ્યાણમાં વાપરવી જોઈએ. મનુષ્ય અવતારની સાર્થકતા અને ઈશ્વરની પ્રસન્નતા એમાં જ રહેલી છે. પરમાત્મા પ્રસન્ન થઈ જાય પછી કશુંય દુર્લભ નથી. આ સંસાર જ વિરાટ બ્રહ્મ સાકાર પરમેશ્વર છે. આપણી ક્ષમતાઓને આ ખેતરમાં ખુલ્લા દિલે વાવવી, રોપવી જોઈએ અને એના બદલામાં હજારગણા લાભો, સત્પરિણામો અવશ્ય મળશે, તેવો વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. મનુષ્યાવતાર માટે આ જ ઈચ્છનીય છે.”

સમાજના બધા સભ્યો પ્રત્યે આત્મીયતાની ભાવના કેળવીને, કૌટુંબિકતાના નિયમો વડે સમાજની નવરચના ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે.

ગતિશીલસમાજનાં રચના ઘટનં તથા ।

પરિવારે વિશાલે ચ ભવતોડત્રાનુ શાસનમ્ ॥

— પ્રજાપુરાણ ૩/૭/૩૫

પ્રજાપુરાણ ‘વિશ્વ પરિવાર’ ભાવનાને ખૂબ મહત્વ આપે છે. સમાજને એક વિશાળ કુટુંબ માનીને, તેના દરેક સભ્યને, કૌટુંબિકતાના આદર્શ સિદ્ધાંતો વડે શ્રેષ્ઠ બનાવવાના પ્રયત્નો ઉપર પ્રજાપુરાણમાં ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

“બધા હળીમળીને એક વિશાળ કુટુંબના સભ્યો તરીકે વિકાસ સાધે; પરસ્પરના મતભેદો અને વિખવાદોનો અંત આવે અને આખી દુનિયામાં એક કૌટુંબિક ભાવનાનો વિકાસ થાય, એમાં જ બધાંનું હિત સમાયેલું છે.”

આદર્શ સમાજની રચના માટે એક ભાષા, એક ધર્મ, એક સંસ્કૃતિ, એક રાષ્ટ્રની ભાવના ખૂબ જરૂરી છે. આ બધા આધારો વિનાની સામાજિક પ્રગતિને અધૂરી જ કહી શકાય. આ સંદર્ભમાં પ્રજાપુરાણની હૈયાધારણ અને આગાહી ઉલ્લેખનીય છે.

“આગામી દિવસોમાં આખી દુનિયા એક ભાષા બોલતી હશે બધાના વિચારો અને વ્યવહારો એક જ માનવસંસ્કૃતિને અનુરૂપ હશે. બધા એક જ ધર્મ પાળતા હશે. આખી દુનિયાના એકેએક માણસને લાગુ પડે તેવા નિયમો અને કાયદાઓ બનશે. જેની આડશમાં બળવાનોના હાથમાં બધી સંપન્નતા રહે અને નબળા માણસો નસીબને રોતાં-રોતાં જીવનભર રોગ, દુઃખ અને શોકમાં સબડતા રહે; એવા કોઈ ભેદભાવને અવકાશ જ નહીં રહે. જે કોઈ વ્યવસ્થા નિયમો અને મર્યાદાઓ ગોઠવાશે, તેમાં બધા લોકોના સુખસગવડનું ધ્યાન રાખવામાં આવશે.” લખ્યું છે કે —

લઘૂનાં પરિવારાણાં ભાષા સંસ્કૃતિરેવ ચ ।

ભવત્યેકેવ વિશ્વે ચ ભાષાહડગામિ દિનેષુ તુ ॥

— પ્રજાપુરાણ ૩/૭/૫૧

ઉત્કૃષ્ટ સમાજરચનાનું સમગ્ર વિવરણ એ પ્રજાપુરાણનો મુખ્ય વિષય છે, જેને અપનાવીને માણસ જીવનના શ્રેષ્ઠ સામાજિક સ્વરૂપને ચોક્કસ પામી શકે; આદર્શ સમાજના એ તમામ નિયમો અને સિદ્ધાંતો પ્રજાપુરાણમાં ખુલાસાથી સમજાવવામાં આવ્યા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અમરત્વનું પાન કરાવે છે. તે પ્રાચીન હોવા છતાંય અર્વાચીન લાગે છે, તેનું કારણ આ જ છે. તેનામાં જનજીવન જાગૃત કરવાની અદ્ભુત ક્ષમતા છે. તેમાં માણસનો નિરંતર આત્મા અવિનાશી હોવાનું, જીવન ગતિશીલ હોવાનું અને મૃત્યુ પછીના જીવનના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે; એ તેની ખાસ વિશેષતા છે. આસ્તિકતાવાદી ફિલ સૂફીનું કેન્દ્રબિંદુ એ જ છે. તે (પરમાત્મા) નિત્ય પરબ્રહ્મ, એક, અનાદિ, અગોચર અને અનંત છે. તેથી તેના અંશ જીવાત્માએ પણ અવિનાશી ચેતન, નિર્મળ, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ હોવું જ જોઈએ. ગીતામાં પણ ‘અજ્ઞો નિત્ય શાશ્વતાડયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે.’ ‘શરીરનો નાશ થવા છતાંય તેનો નાશ થતો નથી, તે જન્મરહિત, નિત્ય અને શાશ્વત છે.’ – આમ કહીને તે અમર છે, એવી ધોષણા કરવામાં આવી છે. પ્રજ્ઞાપુરાણમાં જીવ અને શિવની એકરૂપતાના આ સિદ્ધાંતને જ તર્કબદ્ધ રીતે સમજાવવામાં આવ્યો છે. પરમાત્માની શક્તિનું એક વિરાટ અસીમ સ્વરૂપ આપણી ચારેબાજુ દશે દિશામાં ફેલાયેલું છે, તેને બ્રહ્મ કહેવાય છે. બીજું સ્વરૂપ પંચભૌતિક કુદરત છે. આ બંનેના સમન્વયથી ત્રીજી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને જીવ કહેવાય છે.

ત્રિધાત્મિકાયાં વિશ્વસ્ય વ્યવસ્થામૃષીશ્વરાઃ ।

પ્રકૃતીશ્વરજીવાનામિવ ક્ષેત્રે ચિત્તેરપિ ॥

– પ્રજ્ઞાપુરાણ ૧/૫/૧૯

‘જીવ’ ‘બ્રહ્મ’ અને ‘પ્રકૃતિ’ (માયા) બંનેના સમન્વયથી બનેલો છે. તેને કારણે તેનામાં બંનેના ગુણો હોય છે. મનુષ્યનું શરીર જડ અને આત્મા ચેતન છે. આજે માણસના દિવ્ય ગુણો ઉપર લોભ અને મોહનાં પડળો ચઢી ગયાં છે. એને કારણે માણસ અજ્ઞાનના

અંધકારમાં ભટકી રહ્યો છે. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે આ ભવબંધનોને ભક્તિજ્ઞાન અને કર્મથી કાપવાં પડે છે (જુઓ પ્રજ્ઞાપુરાણ ૧/૫/૨૦). માણસ જડ પ્રકૃતિ તરફ વધારે આકર્ષાતો હોય એવું દેખાય છે કેમ કે આજે માણસ ઈન્દ્રિયોને તાબે થઈ ગયો છે. ઈન્દ્રિયો ઉપર તેનો કોઈ કાબુ નથી, તે પતનની ખાઈમાં ઝડપભેર ગબડી રહ્યો છે. માણસને પ્રેય અથવા શ્રેય (ભોગનો અથવા કલ્યાણનો) બેમાંથી ગમે તે માર્ગ પસંદ કરવાની પૂરેપૂરી છૂટ છે. માણસ પ્રેય માર્ગ ચાલીને ભૌતિકતામાં અટવાઈ ગયો છે. ત્યાગ-તપસ્યાનું જીવન જીવવાનું નામ શ્રેય માર્ગ છે. માણસ એ માર્ગ ચાલીને જીવનને સાર્થક બનાવી શક્યો હોત, પરંતુ આજે તો માણસ શરીરને જ આત્મા માની બેઠો છે, તેથી ભટકી ગયો છે.

આ માયા વાસનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. પરમ પૂજ્ય શ્રીરામ શર્મા આચાર્યજીએ માણસની વાસના, તૃષ્ણા અને અહંકારને સમુદ્ર કરતાં પણ વધારે ઊંડી માની છે અને આગથી પણ વધારે ભયંકર માની છે. જીવની સરખામણી ચોખ્ખા પાણીના ટીપાં સાથે કરી છે. પાણીનું ટીપું કાદવમાં પડે તો કીચડ, કેળામાં પડે તો કપૂર અને છીપમાં પડે તો મોતી બને છે અને આ જ ટીપું જ્યારે દરિયામાં પડીને આત્મવિસ્તાર કરે છે, ત્યારે તે વરસાદરૂપે સર્વવ્યાપી બને છે અને સમાજ ઉપર પરમાર્થની વર્ષા કરે છે. માણસ પોતે જીવ છે, એવું આત્મજ્ઞાન ધારણ કરીને પરમાર્થનાં કાર્યોમાં લાગી જાય તો તે માનવજીવન પામ્યાનો સાચો લાભ મેળવી શકે છે.

હરણ, હાથી, પતંગિયું, માછલી અને ભમરો આ બધાને કોઈ એક રસ પ્રત્યે આસક્તિ હોય છે અને એ જ તેના મોતનું કારણ બનતી હોય છે. પરંતુ

માણસને તો પાંચે ઈન્દ્રિયોના રસાસ્વાદનની આસક્તિ હોય છે. એટલા માટે તેની અવદશાનું કારણ તે પોતે જ છે.

માણસને ઈશ્વરે બક્ષેલાં વૈભવો, જે આજે સુખુખાવસ્થામાં છે, એને કઈ રીતે વિકસાવી શકાય ? એ આજનો પ્રાણપ્રશ્ન છે.

તરંગ કથમાપૂર્તિસ્તેષાં કર્તુ તુ સંભવેત્ ।

આત્માનં ભક્તિભાવેન વિદધાન્યનુપ્રાણિતમ્ ॥

— પ્રજાપુરાણ ૧/૫૮

હૃદયમાંથી નીકળતા ઉમંગો, ઉચ્ચકક્ષાની લાગણી-સંવેદનાઓ અને લોકકલ્યાણમાં ઉપયોગી એવી પરમાર્થની ભાવનાઓને કેવી રીતે જાગૃત કરી શકાય ? જીવાત્માને આનંદની ગંગોત્રીમાં તરબોળ કરી દે એવા અમૃતને જીવનમાં કેવી રીતે ઘોળી શકાય ? તેનાથી પોતે તથા બીજા કઈ રીતે લાભાન્વિત થઈ શકે ? આચાર્યશ્રીએ પ્રજાપુરાણમાં આ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન મહાપ્રાણ પિપ્પલાદજીના માધ્યમથી આપ્યું છે. તેઓ આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતાં કહે છે કે, “જે રીતે કુદરતની વ્યવસ્થામાં ઈશ્વર, જીવ, પ્રકૃતિ એવી ત્રણ ધારણાઓ છે, તે જ રીતે ચેતનાની વ્યવસ્થામાં પણ પ્રગતિના ક્રમની ત્રણ ધારણાઓ છે. વિદ્વાનો તેને જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ કહે છે. આ ત્રણેય અગત્યની અને એકબીજા વગર અપૂરી છે.”

જ્ઞાન : ભારતીય ઋષિઓ અને સંતોએ કહ્યું છે કે, આસ્તિકતાના ક્ષેત્રમાં આત્મજ્ઞાન ગુરુકૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે આસ્તિકતા અને અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં ગુરુશક્તિને ભગવાન કરતાં પણ વધારે મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આત્મિક પ્રગતિના દરવાજા આત્મજ્ઞાન થયા પછી જ ખુલે છે. તેના દ્વારા માણસ પરમ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માણસ આજે અજ્ઞાનને કારણે અહંકારી બની ગયો છે. સદ્જ્ઞાનના અભાવે પોતે પરમ શક્તિનો અંશ હોવા છતાંય તે પોતાના દિવ્ય ગુણોને ભુલાવી બેઠો છે. માણસને જો પોતે એ પરમ શક્તિનો અંશ છે, એવું જ્ઞાન થઈ જાય તો જ તે

તેને અનુરૂપ કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દુષ્કૃત્યોથી દૂર રહે છે. બીજા બાજુ તેને એ પણ સમજાવા લાગે છે કે, સંસારનાં તમામ પ્રાણીઓ ઈશ્વરનાં જ સંતાન છે, તો પછી તે કોઈનું ખરાબ કઈ રીતે ઈચ્છી શકે ? માણસ આત્મજ્ઞાન મેળવીને ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ અને ‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ’ની ભાવનામાં એકાકાર થઈને ઈશ્વર જેવો બની જાય છે.

કર્મ : જ્ઞાન થયા પછી માણસ ખરાબ કાર્યોને છોડીને સત્કાર્યો તરફ જ દોરવાય છે. સત્કાર્યોથી સમાજનું કલ્યાણ થાય છે. જે લોકો સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને પરમાર્થના પંથે આગળ વધે છે તેમને આદિકાળથી મહાપુરુષ કે મહામાનવ કે સંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમનાં કાર્યોને જમાનાઓ સુધી વખાણવામાં આવે છે. માણસને આત્મિક પ્રગતિ માટે, તે ઈશ્વરે સોંપેલી જવાબદારીઓને પૂરેપૂરી નિભાવે અને આત્મનિયંત્રણ કેળવીને સ્વાર્થ છોડીને પરમાર્થના સારા હેતુઓ માટે પુરુષાર્થ કરે, તેવા કર્મયોગની આવશ્યકતા છે.

ભક્તિ : જ્યારે સદ્જ્ઞાનથી પ્રેરિત સત્કાર્યોમાં ભાવસંવેદનાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, ત્યારે આધ્યાત્મિક પ્રગતિની પરાકાષ્ટા પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્જ્ઞાન અને સત્કર્મોને સત્પ્રયોજનો સાથે સાંકળી લેવાથી મનમાં આપોઆપ જ ભક્તિની ભાવના જાગે છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિની ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરીને માનવજીવન ધન્ય બની જાય છે. ભક્તિનો અર્થ છે — શ્રેષ્ઠતા સાથે ખૂબ ઊંડો પ્રેમ. ભક્તિભાવનામાં દેવત્વને અનુરૂપ આત્માના વિસ્તારની ભાવનાનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

સ્વશરીરે કુટુંબે ચ સીમિતં પ્રેમ પોચ્યતે

મોહો વ્યાપકતાં યાતો ભક્તિત્વેન પ્રશસ્યતે.

— પ્રજાપુરાણ ૧/૫/૪૧

પ્રેમ જો કુટુંબ પૂરતો સીમિત હોય તો તેને મોહ કહેવાય છે. પરંતુ જ્યારે તે વ્યાપક આત્મીયતાના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે ત્યારે ભક્તિભાવ કહીને તેની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે. સાચા લોકસેવકોમાં

સમર્પણની ભાવના હોય છે; એ જ ભક્તિ છે. તેમને લેવા કરતાં આપવામાં વધારે આનંદ થાય છે અને તેમને આત્મકલ્યાણ, વિશ્વકલ્યાણ અને પ્રભુપ્રાપ્તિ — આ ત્રણેય લાભો એકી સાથે મળે છે. આજના યુગ પરિવર્તનના સમયે આવી ભક્તિભાવના જ માણસને અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ, અસત્યમાંથી સત્ય તરફ અને મૃત્યુમાંથી અમરતા તરફ લઈ જવાનું કાર્ય કરે છે.

ભક્તિભાવના વધારવા માટે ઉપાસના, સાધના અને આરાધનાની જરૂર છે. ઉપાસનાનો અર્થ ઈશ્વર પાસે બેસીને દિવ્ય ગુણો મેળવવા - એવો છે. પરંતુ તે કેવળ કર્મકાંડ પૂરતી મર્યાદિત ના હોવી જોઈએ. પૂજ્ય ગુરુદેવે પૂજા વિષે કહ્યું છે કે — ભગવાન કંકુ-ચોખા, અબીલ-ગુલાલ કે નૈવેદ્ય ધરવાથી પ્રસન્ન થતા નથી. એ તો ભાવનાના, સત્કર્મોના, પરમાર્થના ભૂખ્યા છે. જો અન્ય સામાન્ય લોકો પ્રત્યે હૃદયમાં પ્રેમ હોય, જો તેમની સાથે સદ્ભાવ અને સહકારની ભાવના સાથે કાર્યો કરતા હોઈએ, તો જ બાહ્ય ઉપચારો સાર્થક નીવડે છે.

સાધના : સાધનાનો અર્થ છે — પોતાની જાત ઉપર, ઈન્દ્રિયો ઉપર નિયંત્રણ મેળવવું. એટલે કે પોતાના અવગુણોનો નાશ કરવા માટે હંમેશાં પ્રયત્નરત રહેવું. પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો ઉપર અંકુશ મેળવીને સ્વાર્થવૃત્તિ છોડીને પરમાર્થ તરફ આગળ વધતા જવું, એનું નામ સાધના. ઉપાસના અમુક નક્કી કરેલા સમય સુધી જ કરવાની હોય છે. જ્યારે સાધના સતત ચોવીસે કલાક કરી શકાય છે. પોતે સપનામાંય ખોટી વાત વિચારે નહીં એટલા દિવ્ય ગુણો માણસમાં ઉતારવા જોઈએ. આજે આવા દિવ્ય ગુણોની જ ખાસ જરૂર છે. માણસ ઈન્દ્રિયોનો ગુલામ બની ગયો છે. એટલા માટે જ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓમાં ઘેરાયેલો છે. સંયમ, કરકસર અને પરમાર્થની વૃત્તિઓ અપનાવવાથી જ એનાથી છૂટકારો મેળવી શકાય છે.

આરાધના : આરાધનાનો અર્થ છે — પ્રેમ, ત્યાગ

અને સમર્પણ દ્વારા જગતની સેવા કરવી. આ સંસાર, એ સુઘડ માળી (પરમાત્મા)નો બગીચો છે. આખું વિશ્વ ભગવાનને રમવાનું મેદાન છે. તેને સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ દરેક માણસની પ્રાથમિક અને અનિવાર્ય ફરજ છે. પૂજ્ય ગુરુદેવે એના માટે અંશદાન અને સમયદાન આપવાની પ્રેરણા આપી છે. પોતાના કુટુંબના હિતની વાત તો દરેક માણસ વિચારે છે, પરંતુ જ્યારે એ જ સેવાભાવના અને પરમાર્થ ભાવના સમાજ, દેશ અને દુનિયા જેટલી વિસ્તરે ત્યારે જ સાચી આરાધના થઈ શકે. આજે વ્યક્તિગત ફાયદાને બદલે સૌ કોઈના, બધાના લાભ વિષે વિચારવા અને કામ કરવાની જરૂર છે. સ્વાર્થ દૂર કરીને પરમાર્થ ભાવનાનો વિકાસ કરવાથી જ આરાધના થઈ શકે.

ઈશ્વરને ઘણા સ્વરૂપે જાણવા અને સમજવામાં આવે છે. ભારતીય ફિલસૂફી પ્રમાણે પૂજાની બે પદ્ધતિઓ છે. એક સગુણ ઉપાસના અને બીજી નિર્ગુણ ઉપાસના. પ્રજ્ઞાપુરાણમાં એનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આપવામાં આવ્યું છે. વૈદિકકાળના ઋષિઓ કુદરતના ખોળે બેસીને ઊંડું મનન અને ચિંતન કરતા હતા. સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, આકાશ, પાણીની સ્તુતિ કરતા હતા. સમય જતાં આ સ્તુતિ જ પૂજાનો આધાર બની ગઈ. ઉપનિષદ્માં ઉપાસ્ય (જેની ઉપાસના કરવામાં આવે તે) દેવને પરબ્રહ્મ કહીને પૂજવામાં આવ્યા છે. ભક્તો સગુણ અને નિર્ગુણ — બંને સ્વરૂપે તેની ઉપાસના કરતા આવ્યા છે. પ્રજ્ઞાપુરાણમાં સગુણ સ્વરૂપની સ્તુતિ બીજાં પુરાણોની જેમ જ વિષ્ણુ ભગવાનના અવતાર રૂપમાં કરવામાં આવી છે. પુરાણોમાં ચોવીસ અવતારોનો ઉલ્લેખ છે. ભગવાનના નિર્ગુણ સ્વરૂપનું વર્ણન તેને અચિંત્ય, અગોચર અને અનંત તરીકે કરવામાં આવ્યું છે. ઈશ્વર નિરાકાર છે. તે અંતઃકરણમાં પ્રગટ થાય છે. અંતઃકરણમાંથી અહંકારનો નાશ થઈને અલૌકિક આનંદ અનુભવાય એ પ્રેમ જ આનંદસ્વરૂપ પરમેશ્વર છે. આવી પ્રેમભાવના ભરેલું અંતઃકરણ સાક્ષાત્ સ્વર્ગ છે.

અવતારાઃ પ્રભોર્દિવ્યદર્શિભિ દશ વર્જિતાઃ ।
લીલોદેશ્ય સ્વરૂપાણિ પુરાણદિબુ દશ્યતામ ॥

— પ્રજ્ઞાપુરાણ ૪/૭/૨૫

પૂજ્ય ગુરુદેવના મતાનુસાર પ્રજ્ઞાપુરાણમાં અવતારસ્વરૂપોને વ્યક્તિ તરીકે નહીં પરંતુ પ્રવાહ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. આ મહાશક્તિઓ અદૃશ્ય પ્રેરણાઓ અને યોજનાઓ લઈને ધરતી ઉપર અવતરે છે અને તે સમયના મહાપુરુષોને, યુગપુરુષોને પોતાના સંગાથી બનાવીને તેમને શ્રેય આપે છે. પ્રજ્ઞાપુરાણમાં દસ અવતારોનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. બુદ્ધના રૂપમાં થયેલા નવમા અવતારે તે સમયે સમાજમાં ફેલાયેલી ભ્રમણાઓ અને પૂર્વગ્રહોનું નિરાકરણ કરીને સત્ય, અહિંસા, ત્યાગ અને વિવેકના મહત્ત્વની સ્થાપના કરી હતી.

પ્રજ્ઞાવતારો કલિક્ષ્મ નિષ્કલંકોડપિ વા પુનઃ ।
દશમોડયં ચ લોકેડસ્મિન્નવતારસ્તુ વિદ્યતે ॥

— પ્રજ્ઞાપુરાણ ૪/૭/૫૩

દસમો અવતાર કલિક અવતાર છે. તેને નિષ્કલંક અવતાર પણ કહેવાય છે. નિષ્કલંક અવતાર મહાપ્રજ્ઞા આદિશક્તિ ગાયત્રી માતાના રૂપમાં અવતાર લેવાનો છે.

તેનું કાર્યક્ષેત્ર વધારે વ્યાપક હશે. તેને, સત્પુગના પુનરાગમનનું સપનું સાકાર બનાવવા માટે વર્તમાન પરિસ્થિતિઓ, સમસ્યાઓ અને માણસની બધી ઉદંડ આસુરી પ્રવૃત્તિઓનો સામનો કરવાનો છે અને તેનો નાશ કરીને લોકમાનસમાં ઉચ્ચ આદર્શોનાં બીજ રોપવાનાં છે, ઉછેરવાનાં છે અને તેને પોષણ આપવાનું છે. તેના ઉદ્દેશ્ય અને કાર્યના ગૌરવ અને વ્યાપકતા અને ગંભીરતાને જોતાં પ્રજ્ઞાવતારમાં ૨૪ કળાઓ હોવાનું સ્વાભાવિક છે.

હાલના સમયમાં બુદ્ધિતત્ત્વના પ્રાધાન્ય અને છવાયેલી અનાસ્થાને કારણે શક્તિ, ધન અને શિક્ષણનો દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિને કારણે માણસ નિતનવાં સંશોધનો કરીને પોતાના જ બનાવેલા ચક્રવ્યૂહમાં ફસાતો જાય છે. સર્જનાત્મક કાર્યોની બદલે

એટમબૉબ જેવાં વિનાશક શસ્ત્રાસ્ત્રો ઊભાં થઈ રહ્યાં છે. આવા સંજોગોમાં યુગાંતરીય ચેતનાના રૂપમાં ભગવાનનો અવતાર થવો જરૂરી છે. કારણ કે માનવજીવનની સાર્થકતા આસ્તિકતા, શ્રદ્ધા, પ્રજ્ઞા અને નિષ્ઠા ઉપર જ અવલંબે છે. આવી સદ્ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થવાનું સદ્પ્રજ્ઞાની જાગૃતિ દ્વારા જ શક્ય છે. પ્રજ્ઞા તત્ત્વચિંતનથી જાગૃત થાય છે. મુશ્કેલીના સમયે એનો આશરો લેવાથી પ્રગતિની ચરમસીમાએ પહોંચવાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ વૈદિક ગ્રંથો, પુરાણો દ્વારા પ્રમાણિત થયેલું છે. વેદોનો સાર પણ એ જ છે. આ સમયે ઈશ્વરીય શક્તિનું અવતરણ એના રૂપમાં જ થવાનું છે. એના ચોવીસ અક્ષરોમાં સાધના અને વ્યક્તિત્વ-ઘડતરને લગતી કેટકેટલીયે સિદ્ધિઓ રહેલી છે.

પ્રજ્ઞાવતાર નિરાકાર સ્વરૂપનો હશે કારણ કે માણસના હૃદયમાં રહેલા આ યુગના મુખ્ય અસુરો — કામ, ક્રોધ, લોભ, વાસના, અજ્ઞાન વગેરે નિરાકાર જ છે. એટલા માટે પ્રજ્ઞાવતારનું કાર્યક્ષેત્ર માણસનું હૃદય જ હશે. તેમાં રહેલી દુષ્પ્રવૃત્તિઓના નિરાકરણ માટે અને સત્પ્રવૃત્તિઓમાં વધારો કરવા માટે તેણે નિરાકાર મહાપ્રજ્ઞાને જ આધાર બનાવવો પડશે. વહેલી પરોઢના સૂર્યનાં કિરણો જે રીતે સૌથી પહેલાં ઊંચા પર્વતશિખરો ઉપર દેખાય છે, તે રીતે પ્રજ્ઞાવતારના આ અલૌકિક ચમત્કારનાં દર્શન સૌથી પહેલાં શ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞાપુત્રોના કામકાજમાં થવા લાગશે. એટલા માટે અત્યારે ગાયત્રી માતાની ઉપાસના, સાધના અને આરાધના કરવી જોઈએ.

પ્રાચીનકાળના ઋષિઓએ આ મહાશક્તિ ગાયત્રીને ૨૪ અક્ષરોમાં લખાયેલો અર્ધસભર ધર્મસાર કહ્યો છે. મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, વ્યાસજી, ગૌતમ ઋષિ વગેરે પ્રજ્ઞાવાન મુનિઓએ આ મહામંત્રની સાધના દ્વારા જ ચિદ્ધિ-સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. આધુનિક બુદ્ધિવાદ અને તર્કવાદના યુગમાં મહાત્મા ગાંધીજી, લોકમાન્ય ટિળક, માલવિયજી, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર,

શ્રી અરવિંદ, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહર્ષિ રમણ, આનંદ સ્વામી વગેરેએ આ મહાશક્તિની પ્રાર્થના-અર્ચના કરી છે. અત્યારે જે સત્ય, બાહ્ય આંબરો પાછળ ઢંકાઈ ગયું છે તે આ યુગશક્તિ દ્વારા જ જાહેર થશે, એવી પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ હૈયાધારણ આપી છે. પ્રજાપુરાણમાં પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ આ રીતે ઈશ્વરના સાકાર અને નિરાકાર બંને સ્વરૂપો રજૂ કર્યા છે.

સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ, પુનર્જન્મ : ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આસ્તિકતાનો મુખ્ય આધાર સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ અને પુનર્જન્મની ભાવના છે. માણસને પોતાનાં કર્મો અનુસાર જ ફળો ભોગવવાં પડે છે.

કષ્ટદાનસ્ય દંડશ્ચેત્કાલં નોપલભ્યતે ।
તત્ર તેષાં નૃણામેવ વિશ્વાસો જ્ઞાયતે સ્વથઃ ॥

— પ્રજાપુરાણ ૪/૫/૨૧

આ કર્મફળ આ જન્મમાં નહીં તો આવતા જન્મમાં મળશે. આવી ભાવના તેને ખરાબ કાર્યો કરતો અટકાવે છે અને સત્કાર્યો કરવા માટે પ્રેરે છે. કર્મફળ વિષે અશ્રદ્ધા હોવી એ જ નાસ્તિકતા છે. આસ્તિકતાવાદી તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશ્વાસ રાખનારો માણસ કર્મના ફળમાં પણ પૂરો વિશ્વાસ રાખે છે. માણસ એના જ આધારે સ્વર્ગ, નરક અને પુનર્જન્મમાં દુર્ગતિ અથવા સદ્ગતિની માન્યતા અપનાવીને દુષ્કર્મોથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે.

ક્યારેક એવું પણ બને છે કે, દુરાચારી કે દુર્જનને સુખી અને સાધનસંપન્ન તેમજ સજ્જનને દુઃખી અને નિર્ધન જોઈને આવી શ્રદ્ધા ડગી જાય છે. પરંતુ નાસ્તિક માણસ જ તેનાથી વિચલિત થાય છે, ઈશ્વરભક્ત નહીં. આસ્તિકને, આ સૃષ્ટિનો સર્જનહાર બહુ દીર્ઘદેષ્ટા અને વ્યવહારકુશળ છે તેથી તેને ત્યાં કર્મફળ મળવામાં કદાચ 'દેર' હશે પણ અંધેર નહીં હોય, એવો વિશ્વાસ હોય છે. ઈશ્વર પરનો આવો વિશ્વાસ વ્યક્તિગત જીવનને સંસ્કારી અને પવિત્ર બનાવવાની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. સામાજિક આધારશીલતાના ચાર સિદ્ધાંતો છે : (૧) દેહની શક્તિબંધુરતા (૨) આત્માની શાશ્વતતા (૩) કર્મફળની નિશ્ચિતતા (૪) પરલોક અને

પુનર્જન્મની સંભાવના.

જેણે જન્મ લીધો છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. વૈદિક મંત્ર 'મૃત્યોર્માઅમૃત ગમય્' મૃત્યુની અનિચ્છનીયતા દર્શાવે છે. પરંતુ હકીકતો તો એ છે કે, મૃત્યુ એક મહાયાત્રા છે. મૃત્યુનો ખોરાક જીવન છે. જીવન અનંત પ્રવાહ છે. મૃત્યુ એક સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા અને પરિવર્તનનો આધાર છે. મૃત્યુના ખભે બેસીને જીવાત્મા બીજા જન્મમાં પ્રવાસે જાય છે કારણ કે નાશ તો શરીરનો થાય છે. આત્માની અમરતાનો સંદેશ એ ભારતીય ઋષિઓની અદ્ભુત દેન છે, જે માણસને કર્તવ્યપાલનની તેમજ દેશ, જાતિ કે પરોપકાર કાજે વારંવાર મરી ફીટવાની પ્રેરણા આપે છે. આત્માની અમરતાને ધ્યાનમાં રાખીને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પિતૃઓના શ્રાદ્ધ અને તર્પણને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એનો અર્થ એવો છે કે, માણસે પિતૃઓના આત્માને શાંતિ મળે એટલા માટે તેમના તરફથી મળેલું ધન શ્રદ્ધાપૂર્વક શુભ કાર્યોમાં વાપરવું જોઈએ. કોઈક સંતે કહ્યું છે કે સ્મશાન જોઈને વિલાપ ના કરશો કારણ કે ભૂતકાળ કરતાં ભવિષ્યને વધારે ઉન્નત બનાવી શકાય. એટલા માટે અહીં સૂતેલા આત્માઓ મીઠા સપનાં સજાવી રહ્યા છે. એટલા માટે ડરો નહીં. અહીં કોઈ મરતું નથી. માત્ર બદલાય જ છે અને પરિવર્તન હંમેશાં મનગમતું હોય છે. મનગમતી વસ્તુ આવે ત્યારે રોવાનું કેવું ?

સ્વર્ગ : સ્વર્ગ વિષે સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે, ત્યાં હંમેશાં ગીત, સંગીત અને નાચગાન ચાલતાં હોય છે. ત્યાં અનહદ સુખશાંતિનું સામ્રાજ્ય હોય છે. ત્યાં કોઈ જાતની કમી હોતી નથી એનું નામ સ્વર્ગ. દેવશાજ ઈન્દ્રના દરબારમાં અપ્સરાઓનાં નાચગાન, કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ — આ બધાને સ્વર્ગનાં લક્ષણો માનવામાં આવે છે. પરંતુ આ વિષે પૂજ્ય ગુરુદેવનું મંતવ્ય કાંઈક જુદું જ છે. એમના મત પ્રમાણે સંતજનોનો સહવાસ-સંપર્ક એ જ સાચું સ્વર્ગ છે. જ્યાં પતિ-પત્ની, બાળકો અને વૃદ્ધો-ધરના બધા જ સભ્યો

એકબીજા પ્રત્યે સમર્પિત હોય એ ઘરમાં જ સ્વર્ગીય સુખો ભોગવી શકાય છે. તેમજ જે જગ્યાએ ત્યાગ, તપ અને પરમાર્થની ભાવનાઓ વ્યાપેલી હોય એ જગ્યા પણ સ્વર્ગ જ છે. ચંદનની સુગંધની માફક સંત લોકો પણ જ્યાં જાય ત્યાં સ્વર્ગ ઊભું કરી દે છે. એથી ઉલટું દુર્જનો દરેક જગ્યાએ નર્ક જેવું વાતાવરણ ઊભું કરી દેતા હોય છે.

નરક : નરક વિષે પૂજ્યવરનું માનવું છે કે, નરક એ કોઈ લોક નથી. પરંતુ એનાં દુઃખો પણ મનુષ્ય આ જન્મમાં જ ભોગવતો હોય છે. ચિંતા, ભય, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, શોષણ કે બદલાની ભાવનાને કારણે જે અસહ્ય યાતના વેઠવી પડે છે તે નરકની જવાબાઓ કરતાં પણ વધારે ભયંકર હોય છે. માનસિક અને શારીરિક દુઃખોથી રીબાતો માણસ આ જીવનમાં જ નર્કની વેદનાઓ ભોગવે છે. અપંગોની લાચારી, જીવનમાં નિષ્ફળતા, સંપત્તિનો નાશ, પ્રિયજનનો વિયોગ કે એના જેવાં બીજાં કારણોસર હૈયું વલોવી નાખે તેવી જે યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે તે પણ આ જીવનમાં જ મળતી હોય છે. તેને નરક સાથે સાંકળી લેવાનું વાજબી નથી.

મોક્ષ : પ્રજ્ઞાપુરાણમાં પૂજ્ય ગુરુદેવે મોક્ષની વ્યાખ્યા પણ તદ્દન નવા જ રૂપે આપી છે. તેઓ આ બાબતે લખે છે કે, ઈશ્વરનો અંશ એવો જીવ, સાવ બંધનમુક્ત છે. પોતાના દોષ-દુર્ગુણો, સ્વાર્થ-સંકુચિતતા વગેરેથી મુક્તિ મેળવવાનું નામ જ મોક્ષ છે. માણસ એનાથી છૂટકારો મેળવીને સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ કરે છે.

ૐ સ્તુતા મયા વરદા વેદમાતા

પ્રયોદયન્તાં પાવમાની દ્વિજ્ઞનામ્ ।

આયુઃ પ્રાણં પ્રજ્ઞં પશું કીર્તિં દ્રવિણં

બ્રહ્મવર્ચસમ્ મહ્યં દત્વા વ્રજત બ્રહ્મલોકમ્ ॥

— અથર્વવેદ ૧૮/૭૧/૨

એટલા માટે માણસ ગાયત્રી માતા પાસેથી આયુષ્ય, પ્રાણ, પ્રજ્ઞ, પશુ, કીર્તિ, ધન વગેરેની યાચના

કરીને આ જીવનમાં જ સ્વર્ગ મેળવી શકે છે. એના માટે મૃત્યુની રાહ જોવાની જરૂર નથી. યુધિષ્ઠિર સદેહે સ્વર્ગ સિધાવ્યા એ સૌ કોઈ જાણે છે.

હકીકતમાં સત્ય સહિતની પ્રજ્ઞા એ જ મોક્ષ છે. એટલા માટે વૈદિક ઋષિ આપણે પાકા તડબૂચની માફક મૃત્યુના બંધનમાંથી છૂટી જઈએ તેવી પ્રાર્થના કરે છે. (મૃત્યુંજય મંત્ર) આ પ્રમાણે આચાર્યજીએ સ્વર્ગ, નર્ક, મોક્ષની નવતર પ્રકારની પરિભાષા આપી છે. એમના અભિપ્રાય મુજબ માણસ આ જન્મમાં જ સ્વર્ગ, નર્ક અને મોક્ષના આંનદ (કે દુઃખ) ભોગવી શકે છે. સંતોષી માણસને જ સ્વર્ગનાં સુખોનો અનુભવ થાય છે. માણસ જેટલો સંતોષી હશે એટલી જ ઉચ્ચકક્ષાનાં સુખો તે અનુભવી શકશે.

અંતમાં કહી શકાય કે, પ્રજ્ઞાપુત્રોની સાધના પ્રમાણેના નવયુગનું નિર્માણ અવશ્ય થશે જ. દેશ, કાળનાં બંધનોથી અલગ સમગ્ર વિશ્વના કલ્યાણની ભાવના એ તેનું લક્ષ્ય હશે. જે દિવસે ભેદભાવ ભુલાવીને, સુખ-દુઃખ એકસમાન ગણીને, સદ્ પ્રજ્ઞાની ઉપાસના કરીને માણસ માનવધર્મ અંગીકાર કરશે તે દિવસે આ આખું વિશ્વ એક માળો બની રહેશે. તે દિવસે પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતરી આવશે અને રામરાજ્યનું સપનું સાકાર થશે.

બધા પુરુષાર્થોમાં આધ્યાત્મિક પુરુષાર્થનું મહત્વ અને મૂલ્ય અધિક છે. જેમ સામાન્ય ધન સંપત્તિ કરતાં આધ્યાત્મિક શક્તિ સમૃદ્ધિની મહત્તા વધારે છે તેમ ધન, બુદ્ધિ, બળ વગેરેના આધારે અનેક વ્યક્તિ ઉન્નતિશીલ, સુખી અને સન્માનિત બને છે. પરંતુ એ બધાથી અનેકગણું તો એ લોકો પ્રાપ્ત કરે છે જેમણે આધ્યાત્મિક બળનો સંગ્રહ કર્યો છે.

卐

પ્રજ્ઞાપુરાણમાં સત્યવૃત્તિ-સંવર્ધન

માણસ ભગવાનના આ વિશ્વભાગને સુંદર અને સુસજ્જ બનાવવા માટે સુઘડ માળી તરીકેની જવાબદારીઓ લઈને પેદા થયો છે. આ બગીચામાં ગોડ કરવી, નિંદણ કરવું, ખાતર-પાણી સિંચવાં વગેરે કાર્યો તેણે જ કરવાનાં છે. દુષ્ટવૃત્તિઓના ઝાડી-ઝાંખરા જીવનભાગને બેડોળ બનાવે છે, તેના વિકાસને રૂંધે છે અને તેને વેરાન બનાવે છે. એટલા માટે તેને કાપી-કાપીને દૂર કરવા એ તેની જ જવાબદારી છે. સમાજમાં સંસ્કારો, ઉત્સવો અને તહેવારોના રિવાજો પણ વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવન સ્વસ્થ, સુઘડ અને સત્ય બની રહે અને જે ટેવો, રિવાજો કે પરંપરાઓ દુષ્ટવૃત્તિઓ સ્વરૂપે ઊભી, ઉછરી રહી હોય તેને ઉખાડતા રહેવાય; એટલા માટે પાડવામાં આવ્યા હતા. જ્યાં સુધી સંસ્કારો અને ઉત્સવો કે તહેવારોના રૂપમાં આ કાર્ય થતું રહ્યું ત્યાં સુધી સમાજ શ્રેષ્ઠ અને પ્રગતિશીલ હતો. આપણે સંસ્કારો અને ઉત્સવોની પરંપરાને સુધરેલા સ્વરૂપમાં ફરીથી અપનાવીને દુષ્ટવૃત્તિઓ નાબૂદ કરીને માણસમાત્ર માટે સત્યુગી વાતાવરણ ફરીથી ઊભું કરી શકીએ છીએ. પ્રજ્ઞાપુરાણમાં આ વાત ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે.

આપણી પ્રવૃત્તિઓનું નિર્માણ અને સંચાલન પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) દ્વારા થાય છે. દેવ પ્રકૃતિના લોકો ધરતી ઉપર શ્રેષ્ઠ પ્રવૃત્તિઓ ફેલાવે છે. તો દુષ્ટ પ્રકૃતિના લોકો અધમ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સામાજિક જીવનને બગાડતા રહે છે. પ્રવૃત્તિમાં સુધારો લાવવા માટે પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)માં ફેરફાર કરવો જરૂરી છે. માણસના

અંતઃકરણનો સ્વભાવ તેની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરે છે. સંસ્કારોના આયોજન વડે માણસ પોતાનો સ્વભાવ સુધારીને તેને દેવોની કક્ષા જેટલો શ્રેષ્ઠ બનાવી શકે છે. જન્મોજન્મના કુસંસ્કારોને બળપૂર્વક દૂર કરીને સુસંસ્કારો અપનાવવાનો સફળ પ્રયત્ન સંસ્કાર-વ્યવસ્થા દ્વારા જ શક્ય છે. માણસ સામાન્ય રીતે પશુ જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. તેને પુરુષાર્થ કરીને ઉત્કૃષ્ટતા તરફ આગળ વધવું પડે છે.

સંસ્કાર-વ્યવસ્થા માણસ અને કુટુંબ ઉપરાંત સમાજ સાથે પણ સંકળાયેલી છે. સંસ્કારોની પ્રેરણાઓ અને કાર્યો દ્વારા માણસ અને કુટુંબની ઉન્નતિ તો થાય જ છે, ઉપરાંત સમાજને પણ દુષ્ટવૃત્તિઓથી છુટકારો મેળવવાનો અને સત્યવૃત્તિઓના વિકાસનો લાભ મળે છે. પ્રજ્ઞાપુરાણના ચોથા ખંડમાં ૧૩૭મા પાના ઉપર પુંસવન, નામકરણ, અન્નપ્રાશન, મુંડન, વિદ્યારંભ, ઉપનયન, વિવાહ, વાનપ્રસ્થ, અંત્યેષ્ટિ અને શ્રાદ્ધ જેવા જરૂરી સંસ્કારોના વિસ્તૃત સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉત્સવોનું આયોજન પ્રાચીનકાળની મહાન ઘટનાઓ અને પ્રેરણાઓનો પ્રકાશ લોકમાનસમાં, ભાવનાત્મક વાતાવરણ સાથે સામૂહિક રીતે ફેલાવી શકાય એ દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યું છે. તહેવારો અને ઉત્સવોથી દુષ્ટવૃત્તિ નાબૂદ કરવાનું અને સત્યવૃત્તિ વધારવાનું એ બંને કાર્યો એકસાથે સાધી શકાય છે. પ્રજ્ઞાપુરાણના શ્લોકો ૪/૩/૪૭ જુઓ.

“દેવસંસ્કૃતિમાં લોકમાનસને સુધારવા માટે, સત્યવૃત્તિઓના ફેલાવા માટે અને શ્રેષ્ઠ પરંપરાઓ

સ્થાપવા માટે જ પર્વોની વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી છે.”

આજે માણસમાં એકલવાયાપણું વધારે જોવા મળે છે. સામૂહિકતાના ઉપક્રમો પ્રયત્નો અને લાભોથી તે દૂર ભાગતો જાય છે. માણસ આ દુષ્ટપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ ન કરી શકવાને કારણે પ્રગતિના માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી કરતો રહે છે.

ધર્મધારણા અને આસ્તિકતાની ભાવનામાં વધારો કરવાની સાથે ધાર્મિક અને સામાજિક તહેવારોનો એક બીજો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સામૂહિક ભાવના વધારવાનો પણ છે. માનવજીવનની સફળતા માટે એક તરફ વ્યક્તિગત પ્રગતિ કરવાની અને સત્પ્રવૃત્તિઓ અપનાવવાની જરૂર છે. તો સાથે સાથે સમાજના માળખાને સંગઠિત, સુદૃઢ બનાવવું અને પારસ્પરિક સહકાર વડે સામાજિક કલ્યાણની મોટી યોજનાઓ પાર પાડવી, પણ એટલી જ જરૂરી છે. આપણે ત્યાં હોળી, દિવાળી, દશેરા જેવા તહેવારો અને ઉત્સવો ગોઠવવામાં આવ્યા છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય લોકો એકબીજા સાથે પ્રેમભાવથી હળેમળે અને સમૂહભાવનાને મજબૂત બનાવે એટલો જ છે.

કુરિવાજો, અનૈતિક પરંપરાઓ અને અનિચ્છનીય પ્રથાઓ સમાજમાં સ્થળ, સમય અને સંજોગો અનુસાર પોતાનું સ્થાન જમાવી દે છે, જેને દૂર કરવા જરૂરી બને છે. એ કાર્યોની શરૂઆત મહાપુરુષો કરે છે. આગળ જતાં એમના અનુયાયી એ કાર્ય આગળ ધપાવે છે. તેમની હયાતી બાદ સમાજ તેમની જયંતીઓ અને પુણ્યતિથિઓ મનાવીને તેમનાં કાર્યો આગળ વધારવાની પ્રેરણા મેળવે છે. મોટેભાગે બધા મહાપુરુષો અણછાજતી પ્રવૃત્તિઓના વિરોધી હોય છે. સંતો, સુધારકો અને શહીદો – આ ત્રણેય સમાજને ધોવાનું, સાફ કરવાનું કે સુધારવાનું કાર્ય કરતા હોય છે. મહાપુરુષો કોઈ પણ પ્રકારના દુર્ગુણો કે દુષ્ટત્યોને તાબે થતા નથી.

અનિયમિતતા, અંધાધૂંધી, પ્રમાદ, આળસપ્રમાદ વગેરે ખરાબીઓ તેમના જીવનમાં કદીયે પ્રવેશી શકતી નથી. તેમનું જીવન સંકુચિતતા કે સ્વાર્થના ક્રીચડમાં ક્યારેય સડતું નથી. તેઓ અણધડ સ્વભાવ, કુટેવો, વ્યસનો વગેરેથી મુક્ત રહીને દરેક રીતે અનુકરણીય બને છે અને સમાજ માટે દીવાદાંડીનું કાર્ય કરે છે.

જે રીતે સંસ્કારોને કારણે વ્યક્તિગત જીવનને સુધારવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તે રીતે ઉત્સવો-પર્વો-તહેવારોથી સામાજિક સંબંધનને ઉચ્ચ કક્ષાનું બનાવવાનો આધાર મળી રહે છે. શ્રાવણી પર્વના હેમાદ્રિ શ્રવણના સંકલ્પ દ્વારા માણસ પોતાની અંદર છુપાયેલી બધી ખરાબ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિઓને ત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કરે છે. તેથી તેના સમાજમાં દુષ્ટપ્રવૃત્તિઓ ફેલાવનારાં કાર્યો બંધ થઈ જાય છે. જન્માષ્ટમીનો તહેવાર દુર્બુદ્ધિ, અન્યાય અને અનીતિનાં તમામ કાર્યો કે વ્યવસ્થાઓ સામે સંઘર્ષ ખેડીને તેનો નાશ કરવાનો સંદેશ આપે છે. સમાજને નુકસાન કરનારી આસુરી શક્તિઓ અને તેમની પ્રવૃત્તિઓને નિર્મૂળ કરવી એ દશેરાના તહેવારની પ્રેરણા છે. દિવાળીનો ઉત્સવ ધનસંપત્તિનો ખોટા માર્ગે ઉપયોગ નહીં કરતાં, એવા વૈભવનો સાચી દિશામાં ઉપયોગ કરવાની વિચારસરણીનો પ્રકાશ ફેલાવે છે. ખોટી કે ખરાબ પ્રવૃત્તિઓને પાંગરવા માટે જોઈતું પોષણ સંપત્તિનાં સાધનો થકી જ મળતું હોય છે. એટલા માટે સંપત્તિને ભગવાનની વૈભવભેટ ગણીને લક્ષ્મી માતાનું રૂપ સમજીને તેનો સદુપયોગ જ કરવો જોઈએ. દિવાળીનો તહેવાર ઉજવવા પાછળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય આ જ છે. અજ્ઞાન અને અવિદ્યાને કારણે જ બધી જાતના અંધવિશ્વાસ, અન્યાયી માન્યતાઓ, વિકૃત પરંપરાઓ અને પતનની દિશાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને ફૂલેફાલે છે. વસંતપંચમીના ઉત્સવના માધ્યમથી અજ્ઞાનમાંથી

જન્મેલી તમામ વિષમ પરિસ્થિતિઓ અને કુપ્રભાવોને નેસ્તનાબૂદ કરવાનો પ્રખર સંકલ્પ અપનાવવામાં આવે છે. જેનાથી માણસ લાચારી, ગરીબી અને અવદશાથી મુક્ત થઈને સદાચાર અને શાંતિનું જીવન જીવી શકે. શિક્ષણ અને વિદ્યા બંનેના પ્રભાવનો વ્યાપ વધારવાથી જ ખરાબ વિચારો અને દુરાચરણ ઉપર કાબુ મેળવી શકાશે.

શિવરાત્રી અકલ્યાણકારી (અશિવ) તત્ત્વોના ત્યાગના સંકલ્પનો મહાન તહેવાર છે. બધાં અમંગળકારી વ્યસનો, કાર્યો અને હિલચાલોનો ત્યાગ કરવો એ જ 'અશિવ'નો ત્યાગ છે. શિવરાત્રી એ આવા સંકલ્પનો જ તહેવાર છે. ભગવાનની સૃષ્ટિ મબલખ અમૂલ્ય સાધનોથી ભરેલી છે. એનું સુઆયોજન કરવું જોઈએ. અશુભ તત્ત્વોનો નાશ કરીને જનજીવનમાં શુભ તત્ત્વોની સ્થાપના કરવી જોઈએ. એ નાના મોટાના ભેદભાવના કુવિચારો મનમાંથી કાઢી નાખવાની અને હાસ્ય-મસ્તી ભરેલું એકતા અને સમતાનું જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપતો તહેવાર છે. લોકમાનસ સુધારવાનું કાર્ય લોકોમાં જ્ઞાન-ચેતનાના પ્રાણ ફૂંકવાથી જ શક્ય છે. એને માટે ભાગીરથ પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. ઉચ્ચ ઉદ્દેશ્ય સુધી પહોંચવાનો રાજમાર્ગ કઠોર પરિશ્રમ અને દૃઢ સંકલ્પથી જ ખેડી શકાય છે. ગાયત્રી જયંતી કે ગંગાદેશરના તહેવારોનું પ્રયોજન લોકમાનસમાં સુધારો થઈ શકે, સમાજમાં યોગ્ય કાર્યો જ ચાલતાં રહે અને સ્વર્ગીય વાતાવરણ ઊભું થઈ શકે, એટલા માટે દરેક માણસ સુધી જ્ઞાનગંગા પહોંચાડવાનું છે. ગુરુપૂર્ણિમા એ શિસ્તનો, નિયમનો, ઉત્સવ છે. ગુરુ આચાર્ય હોય છે. ગુરુ પુરોહિત હોય છે. જમાના પ્રમાણે ધાર્મિક વિધાનો ઘડવા અને આધ્યાત્મિક તેમજ સાંસ્કૃતિક માર્ગદર્શન આપીને સમાજનું શ્રેષ્ઠ રીતે ઘડતર કરવું એ ગુરુનું કાર્ય છે.

ગુરુતત્ત્વ પ્રત્યે પોતાના વિચારો, ચેતના અને ક્રિયાશીલતાને સમર્પિત રાખવી અને માનવહિત કાજે રચનાત્મક અને સંઘર્ષાત્મક બંને જાતનાં કાર્યો કરતા રહેવાનું અનુશાસન પાળવું એ આ પર્વનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ્ય છે. ગુરુ પ્રત્યે અખંડ નિષ્ઠા રાખીને, પોતાના તથા સમાજના દુર્ગુણોને દૂર કરી શકાય છે અને તેની જગ્યાએ વિશેષતાઓ સમાવવામાં આવે છે. સમાજ વિકૃત થઈને વિભાજિત ના થઈ જાય એટલા માટે માણસ પ્રગતિ કરતો રહે, કુટુંબ ઉન્નતિ સાધતા રહે એટલા માટે તેમાંથી દુષ્પ્રવૃત્તિઓ નાબૂદ કરવા માટે તહેવારોની પ્રેરણાઓનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ. પ્રજ્ઞાપુરાણમાં દુષ્પ્રવૃત્તિઓનો નાશ કરવા માટે બીજા સામાન્ય ઉપાયો ઉપરાંત સંઘર્ષાત્મક પગલાં લેવાને પણ સમર્થન આપવામાં આવ્યું છે.

મલિકા મસકા યુકા મત્કુણા મૂષકાદયઃ ।
વૃન્ધિકાદય એતેડસ્માન્ વિવશાન્ કુર્વતે ભૃશમ્ ॥
આત્મરક્ષાં પ્રકર્તુ તાન્ દૂરીકર્તુ મહામુને ।
આકાન્તૃન્ સાહસં ગ્રાહ્યમિત્યં સર્વત્ર દંશ્યતે ॥

— પ્રજ્ઞાપુરાણ ૧/૬/૨૭-૨૮

માખી, મચ્છર, માંકડ, જૂ, ઉંદર, સાપ, વીંછી વગેરે જાતનું રક્ષણ કરવાની વ્યવસ્થા કરવાની અને હુમલાખોરોનો સામનો કરવાની હિંમત અપનાવવા માટે વિવશ કરે છે. આ જ વાત સર્વત્ર લાગુ પડે છે. બહુરંગી દુનિયામાં દુષ્પ્રવૃત્તિઓ એટલી વ્યાપક છે કે, તેનાથી સાવ બચવાનું શક્ય નથી. એનો સામનો કરવો, દુષ્ટતા સહન કરી લેવાને બદલે તેનો પ્રતિકાર કરવો, એ જ એકમાત્ર ઉપાય છે.

ખરાબ માણસોના પ્રત્યક્ષ હુમલા કરતાં ખરાબ પ્રવૃત્તિઓનાં પરોક્ષ આક્રમણો વધારે વિનાશક અને ઘાતક હોય છે. તેથી તેમને ખાળવા માટે સંઘર્ષને વધારે ઉગ્ર બનાવવાનું આદ્વાન આ પંક્તિઓમાં કરવામાં

આવ્યું છે.

વિચારોની ભ્રષ્ટતા, વર્તનની દુષ્ટતા, જક માન્યતાઓ, અંધપરંપરાઓ વગેરે દુષ્પ્રવૃત્તિઓ પણ આક્રમક અનીતિની માફક જ ભયંકર હોય છે અને વિનાશનું એવું જ તાંડવ રચે છે. હુમલાખોર માણસને તો સહેલાઈથી પકડી શકાય કે દબાવી શકાય, પરંતુ દુષ્પ્રવૃત્તિઓ તો માણસના સ્વભાવમાં સમાયેલી હોવાના કારણે દેખાતી નથી અને પ્રગટ થતી નથી તેમજ, ઉગ્ર વિરોધનો સામનો કરવામાંથી છટકી જાય છે. તેથી તેની સાથેના સંઘર્ષનું ક્ષેત્ર વ્યાપક છે.

જે નુકસાન પરોક્ષ હોય છે, તે નરી આંખે જોઈ શકાતું નથી. ખરાબ વ્યક્તિગત ચિંતન અને તેને કારણે ઊભા થતા ખરાબ વ્યવહારો અને અવિવેકી રિવાજો પણ મોટાપાયા ઉપરના હિંસક હુમલાઓ જેટલા જ ભયંકર હોય છે. અજ્ઞાન અને અભાવમાંથી જન્મેલી આવી ખરાબ પ્રવૃત્તિઓ ઉઘઈ કે લૂણાની જેમ સમાજરૂપી મકાનને કોરી ખાય છે. ઉપલક દષ્ટિએ સમાજ પ્રગતિ કરતો હોય તેવું ભલે દેખાય, બાકી આ પરોક્ષ દુષ્પ્રવૃત્તિઓ સમાજને જે આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિક નુકસાન પહોંચાડી રહી છે; તેનું માપ આંકડાઓમાં નીકળી શકે તેમ નથી. જુઓ પ્રજાપુરાણના શ્લોક ૪/૬/૪૬-૪૭.

દુષ્પ્રવૃત્તિઓ ભલે ગમે તે કારણે વધતી હોય, પણ તેને ઓળખીને તેને દૂર કરવી, એ દરેક માણસનું ધર્મ કર્તવ્ય છે. તેની સામે લડવા માટેનું મુખ્ય હથિયાર વ્યાપક વિરોધનું જ છે.

સતીપ્રથા, પડદાપ્રથા, લગ્નોમાં ઉડાઉ ખર્ચા, આડંબર, અંધવિશ્વાસ, ભૂત-પલીત ભૂવા, દોરાધાગા, જંતરમંતર, નશાખોરી, ઉડાઉપણું, અપ્રમાણિકતા, રુશવતખોરી, ભેળસેળ વગેરે દુષ્પ્રવૃત્તિઓ માણસ, કુટુંબ અને સમાજ સાથે સીધી રીતે સંકળાયેલી છે.

તેથી, સીધા અપરાધો સામે આદરવામાં આવે છે, તેવો જ વ્યાપક સંઘર્ષ, એની સામે પણ છેડવો જોઈએ. પ્રજાપુરાણનો શ્લોક ૧/૬/૫૧ જુઓ.

વગર વિચારે કરવામાં આવતા આંધળા અનુકરણમાંથી દુષ્પ્રવૃત્તિઓ જન્મે છે. આ હકીકત પ્રજાપુરાણના પહેલા ખંડના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કેટલીયે કથાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

યસ્તસ્ય સ્થાપનામાઘં પદં પ્રગતિશાલિની

ધર્મનિષ્ઠા તુ યા તસ્યા જગદ્દશ્યં જિતાન્મનઃ

— પ્રજાપુરાણ ૧/૬/૫૬

સંઘર્ષની શરૂઆત પોતાની જાતથી જ થાય છે. સૌથી પહેલાં સંચિત સંસ્કારો અને ટેવોના કારણે આપણા વિચારોમાં ઘર કરી ગયેલી દુષ્પ્રવૃત્તિઓ સામે મોરચો માંડવો પડે છે. જાત પ્રત્યેનું કડક મનોવલણ અને ચિંતનના સુધારાને કારણે જ બહારની દુનિયામાં કાંઈક કરી છૂટવા જેટલું આત્મબળ કેળવી શકાય છે. એટલા માટે લોકસેવકો સમાજસુધારણાના કાર્યની શરૂઆત પોતાનાથી જ કરે છે અને પછી તેનું ફલક બહારની દુનિયા સુધી વિસ્તારે છે.

પ્રજાપુરાણમાં દુષ્પ્રવૃત્તિઓને ડામવા માટે લોકજીવનના પ્રવાહોમાંથી માત્ર સારું જ ગ્રહણ કરવાની સલાહ આપવામાં આવી છે.

લોકજીવનના પ્રવાહોમાં ગંદકી અને કચરો હંમેશાં વધારે હોય છે. સજ્જનો ઓછા અને અણધડ-અસંસ્કારી માણસો વધારે હોય છે. એટલા માટે રિવાજો અને પ્રથાપરંપરાઓમાં ખોટી કે ખરાબ વસ્તુઓને જ પ્રાધાન્ય મળતું રહે છે. તેને જેમનું તેમ સ્વીકારી લેવું ના જોઈએ. પરંતુ જેમ હંસ પાણી અને દૂધ ભેગાં હોય તેમાંથી માત્ર દૂધ પી લે છે, તેવો નીરક્ષીર વિવેક દાખવીને માણસે જે યોગ્ય હોય, જરૂરી હોય, વાજબી હોય એટલું જ અપનાવવું જોઈએ. (પ્રજાપુરાણ ૧/૬/૬૬)

જમાનાને અનુરૂપ સમય અનુસાર ચિંતન અને ફિલસૂફી અપનાવીને દુષ્પ્રવૃત્તિઓ ફેલાતી અટકાવી શકાય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તેમનો નાશ પણ કરી શકાય છે. પરંતુ તેને માટે પૂર્વગ્રહો, જડતા કે દુરાગ્રહોથી મુક્ત થવું એ અનિવાર્ય શરત છે.

જમાનો બદલાઈ જાય અને જરી-પુરાણી માન્યતાઓ વિકૃતિ સ્વરૂપે વધી જાય તેમ છતાંય તેને વળગી રહેવાનો આગ્રહ ગેરવાજબી છે, અયોગ્ય છે. જડ માણસો 'જૂનું એટલું સોનું નવું એટલું કથીર'ની દુરાગ્રહી દષ્ટિ ધરાવે છે અને જે કાંઈ ચાલતું રહે તેને પરંપરા ગણીને, બિનઉપયોગીને પણ, મરેલા બચ્ચાને છાતીએ વળગાડીને ફરતી વાંદરીની માફક વળગી રહે છે.

સમાજને વેરણછેરણ થતો અટકાવવા માટે દુષ્પ્રવૃત્તિઓને ડામવાનું જરૂરી જ નહીં પરંતુ અનિવાર્ય છે. સમગ્ર માનવજાતિ આજે તેની ચુંગાલમાં ફસાયેલી છે. તેથી એકેએક માણસને તેના માકાં પરિણામો ફરજિયાત સહેવાં પડે છે. તેમ છતાંય તેને દૂર કરવા માટે થવો જોઈતો પુરુષાર્થ કરવામાં આવતો નથી. વખત રહેતાં જો આવશ્યક પુરુષાર્થ, પ્રયત્નો કરવામાં નહીં આવે તો માણસનું અસ્તિત્વ પણ જોખમમાં મુકાઈ જશે.

સંકુચિત સ્વાર્થવૃત્તિ, નશો અને પ્રમાદની દુષ્પ્રવૃત્તિઓને કારણે સમાજજીવન વ્યાકુળ બની ગયું છે. વધતી જતી ગુનાખોરીને કારણે દરેક માણસ આતંકના ઓળા હેઠળ જીવતો હોય એવું લાગે છે. આખાં સમાજ ઉપર વિનાશનાં વાદળો ઘેરાયાં હોય તેવું લાગે છે.

એના નિરાકરણ માટે દઢ સંકલ્પ અપનાવીને જરૂરી પ્રમાણમાં શ્રેષ્ઠતા મેળવવી જોઈએ. પ્રતશીલતા એ જ ધર્મનું આત્મશિસ્તનું તત્ત્વ છે, જે દુષ્પ્રવૃત્તિઓનો નાશ કરવાનું કડક હિમાયતી છે.

ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવમાં માત્ર સત્પ્રવૃત્તિઓ જ ઉછરે અને વૃદ્ધિ પામે તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. જ્યારે પણ, જ્યાં પણ, જે પણ કક્ષાની દુષ્પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી કે વધતી દેખાય ત્યારે તેને વેઠી લેવાને બદલે તાત્કાલિક ઉખેડી ફેંકવા માટે કટિબદ્ધ થવું જરૂરી છે.

અનુબંધ સમાખ્યાતો ગુણ કર્મ સ્વભાવકે ।

ક્ષેત્રે સદ્વૃત્તિમાત્રાણાં વર્ધનસ્ય મનઃસ્થિતઃ ॥

— પ્રજ્ઞાપુરાણ ૨/૫/૬૩

યુગ નિર્માણ અભિયાન પ્રજ્ઞાની દિવ્ય, શ્રેષ્ઠ પરિસ્થિતિઓને ધરતી ઉપર સાક્ષાત્ સાકાર કરવા માટે ચલાવાઈ રહ્યું છે. જ્યારે ઘાસ-ફૂસ અને જાડી-ઝાંખરાં ઉખેડી નાખવામાં આવશે ત્યારે જ આપણો સમાજરૂપી બગીચો હર્યોભર્યો, સુંદર, લીલોછમ અને આકર્ષક બની શકશે. આ હકીકતને પ્રજ્ઞાપુરાણમાં ગંભીરતાથી લેવામાં આવી છે અને દુષ્પ્રવૃત્તિઓનો નાશ કરીને સમાજને સુસંસ્કૃત, સુસભ્ય બનાવવા ઉપર ભાર દેવામાં આવ્યો છે.

કોઈકની સાથે થોડુંક પણ કહેવા-સાંભળવાનું થાય તો જાણે લાગે છે કે મારું બધું સન્માન જતું રહ્યું. જેણે કડવું વચન કહ્યું તેણે કલેજામાં એવો છેદ કરી દીધો જાણે જન્મભર ભરાશે નહીં. આવા લોકો નાનકડી વાતને ભૂલી શકવા લગભગ જીવનભર સમર્થ નથી બનતા. જ્યારે પણ અવસર મળે છે ત્યારે તે નાનકડી વાતને યાદ કરીને પોતાનો દ્વેષ અને ધાને તાજો કરી લે છે.

卐

બેકાર અને ખરાબ વાતોને જોડી કેવળ ઉપયોગી હોય તેને જ સ્વીકારો.

卐

કથાના માધ્યમથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ જન-જન સુધી પહોંચાડવો આપણી પ્રાચીન પરંપરા રહી છે. અધ્યાત્મ તથા ધર્મના ગૂઢ રહસ્યોને સીધી રીતે કહેવાથી ભાષા કઠિન તથા અબોધદાયક થઈ જવાથી સાધારણ લોકોને સમજવું અઘરું થઈ પડે છે. આ સમસ્યાનું સમાધાન કરવા માટે ઋષિઓએ પુરાણોની રચના કરી. વેદ જ્ઞાનના મૂળ ગ્રંથ છે જેમાં સૂત્રના રૂપમાં જ્ઞાનનો ભંડાર ભરેલો પડેલ છે. પરંતુ તે સામાન્ય રીતે બોધદાયક નથી. વેદોની વ્યાખ્યા ઉપનિષદોમાં કરવામાં આવી અને ઉપનિષદોને જન સાધારણ માટે બોધદાયક બનાવ્યા પુરાણોએ. પુરાણોમાં ઋષિઓએ કથાનકના માધ્યમથી ઉદાહરણો દ્વારા ખૂબ સરળ, સુબોધ વિધિથી બધાને અધ્યાત્મના સૂત્ર શીખવાડવાનો પ્રયાસ કર્યો જે અત્યંત સફળ થયો અને ફળ સ્વરૂપે ગામે-ગામ સાંજના કથાઓનાં આયોજન થવા લાગ્યા, કથાને જ્ઞાનગંગા કહેવાય છે જેમાં સ્નાન કરી કોઈ પણ પોતાના મનને તુષ્ટ અને અંતઃકરણને પ્રસન્ન કરી શકે છે. જીવન જીવવાના સૂત્ર તથા દોષ દુર્ગુણથી બચાવની શિક્ષા કથાઓના માધ્યમથી વગર વાચ્યે લખે વ્યક્તિઓનું માર્ગદર્શન કરતી રહી.

માનવીય અંતઃકરણમાં પ્રસુપ્ત સંવેદનાઓને જગાડવામાં સંગીતનું મહત્વ સર્વમાન્ય છે. સંગીતના માધ્યમથી કોઈ વાત યાદ રાખવી સરળ હોય છે. આ ઉદ્દેશ્યથી આર્ષ ગ્રંથોને પણ પદ્યમાં જ લખ્યા. પુરાણોની કથાઓને પણ સમય-સમયે સ્થાનીય સંગીતજ્ઞોને લોકગાયનની શૈલીમાં લખ્યા જેથી સંગીતની પ્રભાવશાળી વિદ્યાનો ઉપયોગ જનમાનસના સુધારમાં થઈ શકે. એ ઉદ્દેશ્યને લઈને જ્યાં ૧૮ પુરાણ પહેલેથી મોજૂદ હતા, યુગ દૃષ્ટા, યુગ ઋષિ પરમ પૂજ્ય પંચ શ્રીરામ શર્મા આચાર્યએ યુગ વ્યાસની ભૂમિકામાં જનમાનસનો સુધાર તથા ભ્રષ્ટનાત્મક વિકાસ કરવા માટે પ્રજ્ઞા પુરાણની રચના કરી. પ્રજ્ઞા પુરાણ સંસ્કૃતના શ્લોકો, તેની વ્યાખ્યા અને કથાનકોના માધ્યમથી આ યુગની સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવામાં અદ્વિતીય છે. આ પુરાણને અતિ સરળ, સુબોધ બોધમય બનાવવાનો ભાગીરથી પ્રયાસ કરી રહેલ છે. આપણા મૂર્ખન્ય પ્રતિભાવાન બહેન ડો. સુશીલા ગુપ્તા, તેમણે પ્રજ્ઞા પુરાણને ખૂબ પ્રચલિત “રાધેશ્યામ”ની ધૂન પર પદ્યમાં લખવાનો પ્રારંભ કરી દીધો છે. એક ખંડની રચના પૂર્ણ થઈ ચૂકી છે. બહેન ડો. સુશીલા ગુપ્તાને પ્રજ્ઞા પુરાણ પર

ડો. લિટ્. ની ઉપાધિ મેરઠ વિશ્વવિદ્યાલયથી પ્રદાન કરવામાં આવી છે.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે હજારો પુસ્તકોનાં લેખન સંપાદન કર્યાં છે. એક પરિજન પૂજ્યવરથી કહેવા લાગ્યા કે ગુરુદેવ આપે એટલું સાહિત્ય લખેલ છે કે વિચારીએ છીએ શું-શું વાંચીએ ? એના પર ગુરુદેવે કહ્યું કે તમે કંઈ પણ નહિ વાંચો તો કામ ચાલશે પણ પ્રજ્ઞા પુરાણ જરૂર વાંચશો, એમાં મેં મારા પ્રાણ ભરી દીધા છે. આ પ્રેરણાથી પ્રભાવિત થઈ બહેન સુશીલાજીએ પણ ગુરુદેવના સાહિત્યમાંથી કેવળ પ્રજ્ઞા પુરાણને પસંદ કર્યું.

હાલના દિવસોમાં આખા દેશમાં પ્રજ્ઞા પુરાણની કથાઓનું આયોજન શાંતિકુંજની ટોળીઓ દ્વારા સંપન્ન થઈ રહ્યું છે. સમયની અનુકૂળતાના આધારે અમે નવેમ્બર '૯૮ નો યુગ શક્તિ ગાયત્રી અંક 'પ્રજ્ઞા પુરાણ વિશેષાંક' રૂપે પ્રસ્તુત કર્યો છે આ માટે લેખનનો કાર્યભાર અમે બહેન સુશીલાજીને સોંપ્યો તો તેમણે તે સહર્ષ સ્વીકાર કરી લીધો. આ અંકના સંપાદનમાં તેમનું વિશેષ યોગદાન રહ્યું.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે ગાયત્રી તપોભૂમિમાં કથાઓનું આયોજન પ્રારંભ કર્યું હતું. પહેલા રામાયણની કથા, મહાભારતની કથા, ગીતાની કથા તથા સત્યનારાયણ ભગવાનની કથાનું આયોજન કર્યું, તપોભૂમિમાં પૂજ્યવર બાજોઠ મુકી, વ્યાસપીઠ પર સ્વયં બેસતા પછી તિલક કરી, માળા પહેરી વ્યાસ પૂજનનું પ્રશિક્ષણ અમને આપતા અને પછી કથા કહેતા હતા. અમે તે કથાઓ તેમના શ્રીમુખેથી સાંભળી છે અને તે સમયે તેમની નોટ તૈયાર કરી હતી, જેના આધારે જ કેટલીક પુસ્તકો અમે લખી છે. રામકથાની પ્રબળ પ્રેરણા, આંતરિક જીવનમાં ભગવાનનો પોકાર, શ્રી સત્યનારાયણ વ્રત કથાનું દિવ્ય સામર્થ્ય સર્વે ભાઈ-બહેનોને વાંચવાનો અમે અનુરોધ કરીએ છીએ. પૂજ્યવર કથામાં એ કહેતા હતા કે માત્ર કથા સાંભળવી અને સંભળાવવી જ સર્વસ્વ નથી, તેની શિક્ષાઓ, આદર્શો તથા સિધ્ધાંતોને જીવનમાં ઉતારવા, પોતાના વ્યવહારમાં લાવવા આવશ્યક છે, ત્યારે જ તેનો લાભ આપણને મળી શકે છે. અમારો અનુરોધ છે કે જ્યાં પણ પ્રજ્ઞાપુરાણ કથાનું આયોજન હોય ત્યાં પ્રજ્ઞાપુરાણ વેચાણની વ્યવસ્થા બનાવવી જોઈએ. યથાશક્તિ દાનવીરોના સહયોગથી પ્રજ્ઞા પુરાણ અડધી કિંમતે બ્રહ્મભોજમાં ઉપલબ્ધ કરાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે.

-લીલાપત શર્મા

યુગ નિર્માણ સમાચાર

અંકલેશ્વર : ગાયત્રી પરિવાર દ્વારા શ્રાવણ માસમાં ગુમાનદેવ ખાતે હનુમાનજીના મંદિરે ભરાયેલ મેળામાં યુગ સાહિત્ય પ્રચારનો સ્ટોલ ખોલી રૂપિયા છ હજારનું સાહિત્ય વિતરણ કર્યું. તેમજ સોમવારે શાંતિકુંજના પ્રતિનિધિની હાજરીમાં કચ્છ કડવા પાટીદાર સમાજની સભામાં સામૂહિક દીપયજનું સફળ આયોજન પણ કરવામાં આવ્યું. કચ્છ કડવા પાટીદાર સમાજ આપણા મિશનના કાર્યક્રમો માટે ખૂબ જ સહકાર આપતો રહે છે.

દોલતપોરડા : જી.ખેડા-પરમ પૂ.ગુરુદેવ અને વંદનીય માતાજીની પ્રેરણાથી શ્રાવણ માસના પવિત્ર દિવસોમાં વિવિધ પર્વો ખૂબ જ ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવ્યા. આ પવિત્ર દિવસોમાં તુલસીના ક્યારા ટ્રેકટર ટ્રોલીમાં લઈ, ઘરે ઘરે સ્થાપિત કરેલ છે. ગામના મુસ્લીમ પરિવારોએ પણ આનંદથી તુલસી ઉછેરવાનું સ્વીકાર્યું.

ઑઢવ-જ્ઞાનકુંજ ગાયત્રી પરિવાર ટ્રસ્ટ અને તેની સહયોગી શાખાઓના પ્રયત્નથી ૨૦-૯ ને રવિવારના રોજ એક સાથે એક સમયે ૧૮૩ ઘરોમાં ગાયત્રી મહાદીપ યજનું આયોજન સફળ કરવામાં આવ્યું. સંપૂર્ણ કાર્યક્રમ દરમ્યાન ઋષિ યુગ્મની ઉપસ્થિતિનો પણ અનુભવ થયો. આ આયોજન માટે બાયડ, બાલાસિનોર, દહેગામ, નડીયાદ, ગાંધીનગર તેમજ અમદાવાદ શહેરના પુરોહિતોનો સહયોગ પ્રશંસનીય રહ્યો.

બાલાસિનોર : ગુજરાત સરકાર દ્વારા પ્રાથમિક શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો (આચાર્યો)ની પ્રશિક્ષણ તાલીમનો કાર્યક્રમ સંપન્ન થયો. તેમાં “નૈતિક શિક્ષણ સંસ્કારો” એક વિષય હતો. દરેક તાલીમ શિબિરમાં જઈને પૂજ્ય ગુરુજીના વિચારો નૈતિક જીવન અને સંસ્કાર ઉપર રજૂ કર્યા જેનો ખૂબ જ આવકાર મળ્યો. તજજ્ઞો દ્વારા સામેથી આમંત્રણ મળવા લાગ્યા. અને આ રીતે તાલુકાની ૨૦૦ શાળાઓમાં પૂજ્ય શ્રીનો સંદેશો પહોંચ્યો તથા પ્રાર્થના પહેલાં વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા સામૂહિક ગાયત્રી મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરાવવાનું સૌએ સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યું. રમેશભાઈ જોષી તથા મહેશભાઈ સુથાર બંને ભાઈઓએ તક ઝડપી લીધી.

કરચેલિયા : ગાયત્રી પરિવાર શાખાના સક્રિય પરિજનને પૂજ્ય ગુરુદેવની પ્રેરણા થતાં વીસ જેટલા ગામોની દિવાલો પર તેમજ બસ સ્ટેન્ડ પર સદ્વાક્ય લેખનનું પ્રશંસનીય કાર્ય કરેલ છે. સાથે સાથે વાતાવરણને શુદ્ધ કરવાની ભાવના સાથે ૧૦૦૦

વૃક્ષારોપણ પણ કરવામાં આવ્યું. આ કામગીરીથી લોકો પ્રભાવીત થયા.

ડીસા : ગાયત્રી શક્તિપીઠના ઉત્સાહી પરિવારને પરમ પૂ.ગુરુદેવની સૂક્ષ્મ પ્રેરણા થઈ કે અત્યારનો સમય ખૂબ જ પ્રદૂષિત છે ભારતનું ભાવિ ઉજ્જવળ બને એવી ભાવનાથી તાલુકાની ૪૧ સ્કૂલોમાં જઈ ભૂલકાંઓનો વિધારંભ સંસ્કાર કરાવવામાં આવ્યો. પહેલા ઘોરણના ૫૦૦૦ બાળકોને વિધારંભ સંસ્કાર માટે પાટી અને પેન, ચોકલેટ આપી કલ્યાણકારી ઊં લખાવ્યો. આ પ્રસંગે શ્રી અનિલભાઈ, મુકેશભાઈ, પરેશ, ભૂનેશ, રમેશભાઈ, લીલાબહેન, લક્ષ્મીબેન, શોભનાબેન, પુષ્પાબેન, ગાયત્રી, સોનલ અને ટીનાએ ભરપૂર પરિશ્રમ કર્યો.

હિંમતનગર : મહેતાપુરા શાખા-શ્રાવણ માસમાં ગાયત્રી પ્રજ્ઞાપીઠની બહેનોએ પાંચ ટુકડીઓ પાડી દરેક ટુકડીએ જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં સ્વાધ્યાય કેન્દ્ર શરૂ કરેલ છે. પાંચે ટુકડીઓને સ્વાધ્યાય કેન્દ્રની સાથે પોતપોતાના કેન્દ્રોમાં યજ્ઞ આયોજન પણ આખા માસ દરમ્યાન કરેલ છે. લગભગ ૧૫૦ થી વધુ યજ્ઞ આયોજન થયેલ છે. આ સાથે જોલા પુસ્તકાલય પણ શરૂ કરેલ છે. અમદાવાદ વાડજથી રૂા. ૧૦,૦૦૦ ના પુસ્તકો-પુસ્તિકાઓ મંગાવી પાંચે ટુકડીઓએ દરેક ક્ષેત્રમાં બ્રહ્મભાજ રૂપે જ્ઞાનયજ્ઞ કરાવ્યું છે. આ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા મંજુલાબેન, ડો. રસીલાબેન, કાન્તાબેન, પાર્વતીબેન, ધૂળીબેન, હિરાબેન, બબીબેન વગેરેએ સહયોગ આપ્યો.

જસદણ : ગઈ સાલની જેમ આ વર્ષે પણ રાજકોટ જિલ્લા ગાયત્રી પરિવારે વેદોના દિવ્ય સંદેશ પુસ્તકના આધારે પ્રતિભા વધારવા પરીક્ષાનું સફળ આયોજન કરવામાં આવ્યું. જેમાં ૧૩૫૧ વિદ્યાર્થીઓએ લાભ લીધો. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવના વિચારોથી સમાજ કલ્યાણ થાય એવી ભાવના સાથે કાર્યકર્તાઓ પ્રયત્નશીલ છે.

જેતપુર : ગુરુ સત્તાના આદેશ તેમજ મા ગાયત્રીની કૃપાથી ગાયત્રી શક્તિપીઠ દ્વારા ધર્મ ભક્તિ યાત્રાનું આયોજન કરવામાં આવેલ, જેમાં ૫૪ ભાવિકજનોએ હરિદ્વાર શાંતિકુંજ, મથુરા તથા આંવલખેડા તથા અન્ય તીર્થોના પરમવેતા અવતારોના શ્રી ચરણોમાં શ્રદ્ધા સેવા અર્પણ કરવાનો સોનેરી અવસર પ્રાપ્ત કર્યો. આ યાત્રાનો મંગલ પ્રારંભ તા. ૧૬-૮ થી તા. ૧-૯-૯૮ સુધીની યાત્રા સૂક્ષ્મ ગુરુસત્તાની પ્રેરણા અનુસાર પૂરી થયેલ. આ ધર્મ ભક્તિ યાત્રામાં ભાવિકજનોને ગુરુદેવના

આત્મ સાક્ષાત્કાર પ્રકાશપુંજમાં, ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં, અનુભૂતિ થયેલ છે.

ચલાલા : ગાયત્રી પરિવાર પાંચમો દષ્ટિદાન નેત્રયજ્ઞ યોજાયો. આ કેમ્પની જુદાં જુદાં ગામડાથી આવેલા ભાઈઓ બહેનો સહિત ૪૫૫ દર્દીઓએ લાભ લીધેલ. ૩૭ ઓપરેશન માટે વીરનગર ગયેલ. ૧૧૪ દર્દીઓને વિના મૂલ્યે ચશ્માનું વિતરણ કરવામાં આવેલ. બહાર ગામથી આવેલ દર્દીઓ માટે ભોજનની વ્યવસ્થા પણ યુગ નિર્માણ ગાયત્રી પરિવાર ટ્રસ્ટ દ્વારા કરવામાં આવેલ આ પ્રસંગે મહાજન અગ્રણી શ્રી રમણીકભાઈ ખાદી કાર્યાલય, અગ્રણી શ્રી રવજીભાઈ સોલંકી પ્રાગજીભાઈ એસ. બી. એસ. મેનેજર, શ્રી અજયભાઈ પાઠક પત્રકાર, શ્રી વલ્લભભાઈ પણ ઉપસ્થિત રહેલ.

આ પ્રસંગે દરેક મહેમાનોનું સ્વાગત કરતાં સંસ્થાનાં વડા શ્રી રતિલાલ બી. મહેતા એ પ્રવચનમાં ગાયત્રી પરિવાર દ્વારા આવા આરોગ્યલક્ષી કેમ્પો અને સમાજ સેવાનું વધુને વધુ કાર્ય થશે તેવું જણાવેલ.

ભુજ : શહેરનાં નવા વિકસિત અરીહંતનગર છેલ્લા થોડા જ સમયથી શરૂ થયેલ ગાયત્રી પરિવાર શાખાએ સેવાકીય પ્રવૃત્તિનાં શ્રી ગણેશ કર્યા છે. કચ્છ જીલ્લા ગાયત્રી પરિવાર ટ્રસ્ટનાં ઉપક્રમે અત્રે એક રક્ત પરીક્ષણ અને રક્તદાન યજ્ઞનો કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. ભુજની જી. કે. જનરલ હોસ્પિટલના નવા આવેલ સર્જન ડો. એલ. એમ. ચંદાણા સાહેબ દિપ પ્રાગટ્ય કરી આ કાર્યક્રમનો શુભારંભ કર્યો હતો. તેમજ રક્ત પરિક્ષણની જરૂરિયાત તથા રક્તદાનનું મહત્વ એક જીવનદાનનાં રૂપમાં હોવાનું જણાવી ગાયત્રી પરિવારની આ પ્રવૃત્તિને બિરદાવી હતી.

વિગન ટાઉન : (ઈંગ્લેન્ડ) ના શ્રી મહેન્દ્રભાઈ ગોરધનભાઈ ભોગાયતાને પૂ. ગુરુદેવની સૂક્ષ્મ પ્રેરણા થતાં આસો નવરાત્રી દરમ્યાન ગાયત્રી તપોભૂમિની પાવનભૂમિ મથુરામાં આવી વિધિપૂર્વક ૨૪૦૦૦ જપનું અનુષ્ઠાન પૂર્ણ કર્યું. અત્રે સ્થાપિત સજલ શ્રધ્ધા-પ્રખર પ્રજ્ઞાની વિશેષ ઊર્જાથી તેમને અનેક આનંદિત અનુભવ થયા. પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે તેમની વિગને ટાઉન શાખા માટે ગુજરાતી પુસ્તકોના ૧૦ સેટ By Sea Mail થી મોકલવા રૂ. ૨૪,૦૦૦ જમા કરાવ્યા રૂ. ૨૪૦૦/-નું અંગ્રેજી સાહિત્ય પણ મથુરાથી યુ. કે. માટે રવાના કરાવ્યું. નવી પેઢીમાં સંસ્કાર સિંચન માટે શ્રી મહેન્દ્રભાઈની શ્રધ્ધા ખૂબજ પ્રશંસનીય છે.

વિચારકાંતિ અંકના પ્રચારકો

યુગ સાહિત્ય પ્રચાર કેન્દ્ર, સુરત-૬૦૦, પરસોત્તમ પટેલ, હરદાસપુર-૧૦૦, રમાકાંત પટેલ, સિલવાસા-૩૦૦, મહિલા ગાયત્રી પરિવાર શાખા, ઉનાવા-૧૦૦૦, દામજીભાઈ પટેલ, ગારિયાધાર, ૧૦૦૦, ગાયત્રી પ્રજ્ઞાપીઠ, હાલોલ-૧૦૦, મનોજકુમાર મડિયા, હાલોલ-

૧૦૦, પુષ્પકાન્ત પટેલ, અમદાવાદ-૧૦૦, કૌશિક ભટ્ટ, અમદાવાદ-૧૦૦, નલિનકાન્ત ભટ્ટ, અમદાવાદ-૧૦૦, હસનભાઈ લખાણી. ટીમ્મી-૧૦૦, વનિતાબેન પટેલ, ઉમરા-૧૦૦, નાગુભા ગોહિલ, વાડી-૧૦૦, મહેન્દ્ર ધનજી મુંબઈ-૧૦૦, મહેન્દ્રભાઈ ભોગાયતા. જામનગર-૧૫૦, બંશીભાઈ કંસારા પેટલાદ-૧૦૦, ભીખીબેન ગરાસીયા કરચેલીયા-૧૦૦, વિજયરાજ જાડેજા-વાંકુ-૧૦૦, દેવીબેન સાવરકુંડલા-૫૦૫, ગાયત્રી શક્તિપીઠ કાલોલ-૧૦૦, દુર્ગાશંકર દેરાસરી-હળવદ-૧૦૦, બેચરભાઈ પ્રજાપતિ મહેમદાવાદ-૧૦૦, શંકરભાઈ જોષી ઘાટલોડીયા-૧૦૦, ગાયત્રી શક્તિ પીઠ વિજાપુર-૧૦૦૦, નલીનચંદ્ર ઉપાધ્યાય, હિંમતનગર-૧૦૦, મોહનલાલ જરીવાલા ઉધના-૧૦૦, બાદુભાઈ પટેલ મોટા હબીપુર-૧૦૦, રામા પટેલ, હેરીંગ(ઈંગ્લેન્ડ) ૧૦૦૦.

હવે પછી નવા ગ્રાહકોને જાન્યુઆરી ૧૯૮૮થી પત્રિકા મોકલાશે-

■ ‘યુગ શક્તિ ગાયત્રી’ પત્રિકા કાર્યાલયથી ૧ તારીખ સુધીમાં રવાના થાય છે. પોસ્ટ વિભાગના નિયમ પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી પત્રિકા રિપ્લેય થાય છે. જેથી પત્રિકા તમને ૨૪ તારીખ સુદીમાં ન મળે તો ગ્રાહક નંબર-ખાતા નંબર લખી અમને જાણ કરશો.

■ આપનું લવાજમ મોકલ્યાના ૨૪ દિવસ સુધી અંક ન મળે ત્યારે લવાજમ મોકલ્યાની સંપૂર્ણ વિગત સાથે પત્ર લખવો.

■ વાર્ષિક ગ્રાહક / આજીવન ગ્રાહકના નંબર આપને મળતા અંકમાં તમારા નામ આગળ લખવામાં આવે છે. માટે તમારો નંબર અવશ્ય નોંધ કરી રાખો.

■ ‘યુગ શક્તિ ગાયત્રી’ પત્રિકા પેકેટ દ્વારા બેથી વધુ મળતી હોય તેમનો ખાતા નંબર હોય છે. લવાજમ મોકલતી વખતે આ ખાતા નંબર લખવો અનિવાર્ય છે.

■ તમારું લવાજમ નજીકની શાખા શક્તિપીઠ, પ્રજ્ઞાપીઠમાં જમાં કરાવો ત્યારે પણ તમારો ખાતા નંબર ત્યાં જરૂર નોંધ કરાવો.

■ પત્રિકાનું લવાજમ મોકલો તેમાં બહાર ગામના ગ્રાહકો હોય તો તેની યાદી સારા ડાગળમાં, સારા અક્ષરમાં બે કોપીમાં મોકલશો. જેથી બીજી કોપીમાં ગ્રાહક નંબર અને પત્રિકા કયા મહીનાથી કયા મહીના સુધી જશે તે લખી આપને પરત કરવામાં આવશે.

■ મનીઓર્ડર લવાજમ મોકલો ત્યારે સંદેશ કુપનમાં તમારું સરનામું ગ્રાહક નંબર / ખાતા નંબર તથા વિગત અવશ્ય લખવી. તમારો ખાતા નં. આગામી વર્ષે પણ આ વર્ષ વાળો જ રહેશે.

અખંડ જ્યોતિ હિન્દી પત્રિકા તેમજ વાંગમય સાહિત્ય માટે અખંડ જ્યોતિ સંસ્થાન ધીયા મંડી, મથુરા-૨૮૧૦૦૩ ના સરનામે સંપર્ક કરશો ત્યાનો પત્રાચાર હિન્દી અથવા અંગ્રેજી ભાષામાં જ કરશો. ■